64 I 1999 I 2 I

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

S. Ondrejovič, Eugen Pauliny ako sociolingvista ■ J. Horecký, Sémantické pole slovesa *padať* ■ J. Mlacek, *Dialnica* a *superdialnica* ■ P. Ďurčová, Parentéza v súčasnej slovenčine

DISKUSIE A ROZHĽADY

J. Dolník, Jazykový systém a kodifikácia

SPRÁVY A RECENZIE

Vedecký seminár na počesť akademika Ľudovíta Nováka. E. Frühaufová ■ DUDOK, M.: Úvod do textiky. J. Horecký ■ Nový pohľad na textovú jazykovedu (DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika). M. Dudok

KRONIKA

Spomienka na Jozefa Muránskeho. S. Ondrejovič

ROZLIČNOSTI

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
Ivor Ripka

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Silvia Duchková

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Klára Buzássyová, Juraj Dolník, Silvia Duchková, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Eugen Jóna, Rudolf Krajčovič, Ema Krošláková, Milan Majtán, Jozef Mlacek, Slavomír Ondrejovič, Matej Považaj, Ivor Ripka, František Ruščák, Miloslava Sokolová

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Panská 26

OBSAH

ŠTÚDIE A ČLÁNKY

S. Ondrejovič, Eugen Pauliny ako sociolingvista 65
J. Horecký, Sémantické pole slovesa *padať* 83
J. Mlacek, *Dialnica* a *superdialnica* 91
P. Ďurčová, Parentéza v súčasnej slovenčine 96

DISKUSIE A ROZHĽADY

J. Dolník, Jazykový systém a kodifikácia 106

SPRÁVY A RECENZIE

Vedecký seminár na počesť akademika Ľudovíta Nováka. E. Früh aufová

.....
.....
114
DUDOK, M.: Úvod do textiky. J. H o r e c k ý
.....
.....
116
Nový pohľad na textovú jazykovedu (DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika). M. D u d o k
.....
.....
119

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 64 – 1999
ČÍSLO 2

KRONIKA

Spomienka na Jozefa Muránskeho. S. O n d r e j o v i č
.....
.....
122

ROZLIČNOSTI

Vietnam – Vietnamec, Vietnamčan. L. D v o n č
.....
.....
125

Slavo Ondrejovič

EUGEN PAULINY AKO SOCIOLINGVISTA

ONDREJOVIČ, S.: Eugen Pauliny as a Sociolinguist. Slovenská reč, *64*, 1999, No. 2, pp. 65 –83. (Bratislava)

In this paper is analysed a sociolinguistic conception of the famous Slovak linguist Eugen Pauliny. S. Ondrejovič issues from opinions of E. Pauliny as they are presented in his studies and papers, but also from his lectures *The Norm of Standard Slovak and Principles of its Codification*.

Sociolinguistic activities of E. Pauliny are investigated within four spheres: 1. Organizational and authorial works in the investigation of the language situation in the Slovak republic, 2. The problems on standard language and its norms with reference to users, 3. Historic sociolinguistics, 4. Contacts of the Slovak literary language with other languages, first of all, with the Czech language.

Podľa nášho názoru sotva možno zvoliť výstižnejšie prirovnanie o Eugenovi Paulinym, než to urobil J. Furdík v jubilejnom článku napísanom na jeho nedožité

80. narodeniny, v ktorom túto impozantnú postavu slovenského lingvistického panteónu nazval oporným pilierom slovenskej jazykovedy (Furdík, 1992). Je nepochybné a nespochybniteľné, že E. Pauliny bol po mnoho rokov naozaj centrálnou jazykovednou osobnosťou na Slovensku, že vo viacerých smeroch vybudoval či dobudoval slovakistiku ako modernú jazykovednú disciplínu a že v niektorých ďalších odvetviach jej zasa otvoril celkom nové cesty, priestory a perspektívy, resp. anticipoval ich ďalší vývin, ako to všetko pripomenul v nekrológu za ním Ľ. Ďurovič (1983). Bola to osobnosť, ktorá pozitívne poznamenala slovenskú jazykovedu v celom jej rozsahu v tzv. postpozitivistickom období. E. Pauliny aj dnes ostáva rovnako pevným pilierom, akým bol v predchádzajúcich desaťročiach, hoci už viac ako pätnásť rokov nie je medzi nami. Nedoľahol naň teda osud onoho „zíde z očú, zíde z mysle“, ktorý postihuje všetkých duchov okrem tých najväčších. Aj dnes sa nezriedka stáva, že sa na E. Paulinyho odvolávajú a ním sa vo vedeckom spore zaštiťujú aj proti sebe stojace strany. V tomto sa E. Pauliny tak trochu podobá na Dominika Tatarku, ktorého v slovenskej kultúre postihol navlas rovnaký osud.

E. Pauliny naozaj anticipoval vývoj niektorých lingvistických iniciatív aj v rámci svetovej lingvistiky. Veľmi zreteľne to platí o jeho teórii intencie slovesného deja, ktorá skutočne akoby predpovedala dianie v oblasti svetovej sémantickej syntaxe v nasledujúcom období. Potvrdzujú to aj viacerí českí autori danešovskej a sgallovskej školy (porov. napr. Daneš – Hlavsa – Kořenský a kol., 1973, s. 16 n., Panevová, 1980, s. 22 n.). Avšak za mnohé E. Paulinymu vďačí vo svojom rozvoji aj slovenská sociolingvistika, hoci tá sa u nás v novej (inštitucionálnej) vlne rozvíja až od prelomu 80. – 90. rokov. S jej počiatočnými iniciatívami sa však, ako sa už neraz pripomenulo, stretávame aj v predchádzajúcich desaťročiach. Sám E. Pauliny vo svojom nenapodobiteľnom vyznaní *Kedy som sa rozhodol stať lingvistom* (1972/73) k tomu len stručne poznamenáva: „Tvrdo ma chytila štrukturálna metóda jazyka a nové názory na spisovný jazyk a jeho jazykovú kultúru a pestovanie“ (s. 122). Práve to druhé, to presadzovanie nových názorov na spisovný jazyk a na jazykovú kultúru, s ktorými začiatkom 30. rokov vystúpila pražská škola, znamenalo u nás prívod novej krvi aj pre sociolingvisticky orientované výskumy. Odvažujeme sa tvrdiť, že E. Pauliny bol v danom zmysle tak trochu sociolingvistom už od počiatočných fáz svojich výskumných aktivít, už pri svojich dialektologických iniciatívach, aj keď sa v tom čase dané pojmy ešte nepestovali. Vo všetkých svojich nárečových etudách o detvianskom nárečí, o nárečiach Tekova či o vzniku mäkkého nárečia v Banskej Bystrici a jej okolí a najmä v nárečovej monografii *Nárečie zátopových osád na Orave* (1947) opísal dialekty nie vo vzťahu k ich praslovanskému východisku, ale k spisovnému jazyku (porov. k tomu Ondruš, 1971 – 72, s. 4) pri rešpektovaní

sociolingvistických premenných[1]. Náš predpoklad o sociolingvistickej intencii bádateľskej iniciatívy E. Paulinyho platí dvojnásobne vtedy, ak si pri vymedzovaní sociolingvistiky nebudeme pomáhať len výskumným predmetom, ale ak bude pre nás dôležitejšia sociolingvistická perspektíva, svetonázor, uhol pohľadu, z ktorého bádateľ jazyk skúma. V takomto chápaní E. Pauliny už vôbec nepôsobí (iba) ako „tvrdý štrukturalista" (F. Kočiš), ale ako vzácne vyvážený autor, ktorý nikdy neupadol do jednostranností možno aj vďaka sociolingvistickej dimenzii vo svojom výskumnom programe a výskumnom inštrumentáriu.

Pôvodne sme si sociolingvistické aktivity E. Paulinyho schematicky rozdelili do štyroch okruhov, ktoré sme vyčlenili takto: 1. organizátorská a autorská práca pri výskume jazykovej situácie na Slovensku, 2. otázky spisovného jazyka a jeho normy vo vzťahu k používateľom, 3. historická sociolingvistika, 4. kontakty slovenského jazyka s inými jazykmi, najmä s češtinou. Všetky tieto témy sa však u E. Paulinyho silne prekrývajú a zapadajú do seba tak, ako zapadajú jednotlivé diely skladačky, takže sme túto kompozičnú schému celkom dodržať nemohli. E. Pauliny navyše všetky témy osvetľuje a prepúšťa cez také rozmanité rastre a sprevádza po takých rozmanitých kaskádach, že sa napokon všetko spolu, ak máme použiť obľúbený termín W. von Humboldta, „samoskladá" do jedinej elegantnej syntézy, v ktorej sa harmonicky vyvažuje „štrukturálny" i „sociálny" pohľad.

Je pochopiteľné, že v tejto štúdii sa nemôžeme dotknúť všetkých textov E. Paulinyho, ktoré by si zaslúžili pozornosť z hľadiska našej témy. Vyžadovalo by to preštudovanie a analýzu nesmierneho množstva článkov, štúdií a monografií tohto autora, iste aj takých, ktoré svoju sociolingvistickosť nesignalizujú v titule, ba ani by sme ju nepredpokladali na základe spracúvanej témy. Myslíme pritom na mnohé jeho výklady so zjavnými sociofonetickými, sociofonologickými, sociogramatickými, socioštylistickými atď. prvkami či pasážami[2]. Túto úlohu prenechávame budúcim živo-

---

[1] Napr. pri výklade o poslovenčovaní Nemcov a následnom vplyve na vývin slovenčiny E. Pauliny poukazuje na sociálne faktory, ktoré výrazne dynamizovali tento proces. Došlo k tomu, že tvrdé nárečie bolo charakteristické pre baníkov a hutníkov, kým mäkké nárečie sa začalo uplatňovať u drevorubačov a uhliarov, čiže u ľudí, ktorí svojou prácou a spôsobom života stáli bližšie k domácemu pôvodnému obyvateľstvu a ľahšie sa s ním miešali (Pauliny, 1939, 1982).

[2] Ilustrovať to možno krátkou pasážou z Paulinyho *Fonologického vývinu slovenčiny* (1963), ktorá sa považuje za štrukturalistickú prácu par excellence. Na s. 291 – 292, kde sa výklad dotýka zmeny *ľ* > *l*, E. Pauliny píše: „Zmena *ľ* > *l* je svojím pôvodom tiež mestská zmena. Mäkké *ľ* sa na strednom Slovensku nevyslovuje v oblasti miest a v oblastiach susediacich s mestami. Nie je v Tekove okrem južného Pohronia, nie je vo zvolenskej oblasti B. Bystrice a Zvolena, nie je v Liptove v oblasti Ružomberka a Mikuláša, nie je v strednom a východnom Gemeri. Ján Stanislav zistil, že v Liptove nie je mäkké *ľ* v mestách a v ich okolí, ani v bývalých zemianskych obciach... Ukazuje sa teda, že zmena *ľ* > *l* bola kedysi príznakom mestskej a zemianskej výslovnosti. Zmena *ľ* > *l* sa však šíri v stredoslovenských nárečiach aj dnes a veľmi často výslovnosť bez rozlišovania *l* – *ľ*, teda výslovnosť iba so stredným *l*, sa pokladá za bezpríznakovú výslovnosť, kým výslovnosť s *ľ* sa pokladá za príznakovú, starostlivú, archaic-

topiscom E. Paulinyho. My si tu povšimneme len niektoré z bohatej kolekcie textov tohto nášho najrobustnejšieho jazykovedného autora[3].

E. Pauliny sa, ako je známe, zúčastnil v istých fázach na vypracúvaní koncepcie *Atlasu slovenského jazyka*. Významne prispel k teoretickej príprave nárečových pracovníkov explorátorov a spolu s J. Štolcom mal zásadný podiel na samotnej organizácii nárečového výskumu na Slovensku. E. Pauliny spolu s J. Štolcom vypracovali *Dotazník pre nárečový výskum* (1947), takže v priebehu rokov 1947 – 1949 sa mohol zozbierať materiál zo všetkých obcí na Slovensku. Tento dialektologický výskum vytvoril uňho podložie pre neskoršie sociolingvisticky čoraz silnejšie orientované výskumy. Aj tento prípad zároveň potvrdzuje, že moderná sociolingvistika vyrastá zvyčajne z dialektológie, či už zo sociálnej, ako to bolo v prípade americkej sociolingvistiky, alebo z teritoriálnej, ako je to tak trochu u nás, a že teda „prvými sociolingvistami" boli naozaj dialektológovia.

Hoci už od počiatočných etáp rozvoja slovakistiky, ba už aj v jej predhistórii (porov. Horecký, 1996) možno sledovať viac či menej výrazné sociolingvistické momenty, pre slovenskú sociolingvistiku má najzásadnejší význam akcia Výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny, uskutočnená pod vedením E. Paulinyho, v tom čase predsedu Združenia slovenských jazykovedcov[4], do ktorej sa v rokoch

---

kú, resp. ‚slovenskejšiu' výslovnosť. J. Stanislav uvádza početné príklady, keď sa ľudia z takej liptovskej nárečovej oblasti, v ktorej nie je známe *ľ*, vysmievajú z tých, ktorí podľa svojho nárečia mäkké *ľ* vyslovujú. Opačný prípad nie je známy. Z toho vychodí, že zanikanie *ľ* > *l* je v nárečiach doteraz živý proces. Sám som to tiež zistil v detvianskej oblasti. V dedinách, ktoré sú bližšie k Zvolenu, sa mäkké *ľ* vyskytuje nepravidelne a zaniká. Vo Zvolene totiž mäkké *ľ* nie je. Podobný vývin je asi aj inde. Badáme ho aj v spisovnom jazyku. Napr. pri ostatnej kodifikácii Pravidiel slovenského pravopisu bola otázka zachovania alebo nezachovania mäkkého *ľ* prameňom rozvinutej diskusie." Tieto slová E. Paulinyho neuvádzame preto, že by sme chceli poukázať na výstižnosť jeho opisu vo fungovaní dvojice *ľ* – *l* v slovenčine. Možno s nimi aj polemizovať, resp. doplniť ich novými pozorovaniami. Chceme nimi len demonštrovať (v ďalšom texte pridávame ďalšie doklady tohto druhu), že E. Paulinymu šlo vždy o pravdivý obraz jazyka, a to aj vtedy, keď celkom (alebo vôbec) nezodpovedal narysovaným líniám normatívnej jazykovedy. To, z čoho E. Paulinyho naozaj nemožno obviniť, je, že by jazykový obraz „prikrášľoval", „idealizoval" či nebodaj „doťahoval", čo sa o viacerých jestvujúcich štúdiách o tej istej dvojici *ľ* – *l* povedať nedá. Ak sa aj niektoré z nich tvária, že mapujú skutočný stav, ide o mapovanie stavu v danom zmysle „idealizujúceho", takého, „akým by mal byť", a nie „akým je". E. Paulinymu by sa to nikdy nemohlo stať, podobne ako sa to, pravdaže, nestáva ani súčasným sociolingvistickým autorom. Aj v tom dnešná sociolingvistika nadväzuje na odkaz E. Paulinyho (porov. ďalej).

[3] V tejto súvislosti už neraz zaznela dokonca požiadavka vydať súborné dielo E. Paulinyho. Určite by to bol veľmi významný a záslužný edičný čin v podmienkach našej vedeckej spisby. No nie sme v tejto veci prílišnými optimistami a nepredpokladáme, že by sa to mohlo podariť v blízkej budúcnosti. Pripomeňme, že sa nepodarilo vydať ani plánovaný zborník z kolokvia *Osobnosť a dielo profesora Eugena Paulinyho*, ktoré sa konalo 10. decembra 1992 na Filozofickej fakulte UK v Bratislave pri príležitosti jeho nedožitých osemdesiatin.

[4] E. Pauliny bol predsedom Združenia slovenských jazykovedcov, predchodcu dnešnej Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, v r. 1963 – 1968. Predtým, v r. 1945 – 1950, bol predsedom

1963 – 1965 zapojila celá slovenská jazykovedná komunita. Táto akcia bola usmerňovaná ako sociolingvistická iniciatíva, hoci uplatňovaná terminológia to ešte neprezrádza. O „sociolingvistickej dimenzii“ celého podujatia však máme svedectvo od samého E. Paulinyho, ktorý o tejto iniciatíve slovenskej jazykovedy referoval následne na 2. medzinárodnom zasadaní gramatickej sekcie slovanských jazykov v Skopje (1973, s. 82). V rámci tohto projektu v rokoch 1963 – 1965 sa podľa jeho slov „zisťovala **sociolingvistickými metódami** (podč. S. O.) predovšetkým znalosť normy spisovnej slovenčiny v jednotlivých vrstvách obyvateľstva na celom Slovensku“, ale aj to, „ako prenikajú nespisovné prvky do spisovných prejavov pod vplyvom väčšej alebo menšej znalosti spisovnej normy“ (s. 81). Svoj príspevok uzatvára týmto nedvojznačným konštatovaním: „Výskum nám ukázal veľa zaujímavých momentov, hlavne sociolingvistického charakteru, ktoré bude treba spracovať, aby sme mohli ďalej postupovať pri kultivovaní spisovného jazyka a pri zvyšovaní a upevňovaní jeho normy v najväčšej miere u obyvateľstva“ (s. 82). Jestvuje názor, že rozvinutie sociolingvistiky v národných vedách je viazané na určité obdobie v dejinách príslušnej národnej vedy. V iných európskych krajinách (najmä západných) socioeufória alebo, ako hovorí H. Löffler (1985), „socioboom“ vrcholili najmä v 60. – 70. rokoch a od 80. rokov zavládli na zahraničných sociolingvistických poliach pokojnejšie časy a práce tu dnes pokračujú akoby voľnejším a „oddychovejším“ tempom. To znamená, že aj tento výskum na Slovensku odštartoval „načas“. Škoda, že po zhodnotení výsledkov tohto výskumu na konferencii r. 1965 nastala v ňom ruptúra a kontinuálne sa pokračovalo vlastne len na východnom Slovensku (porov. najnovšie Ondrejovič, 1999)[5].

Výskum bol metodicky dobre pripravený, aj keď vrstvy obyvateľstva, ktoré spomína E. Pauliny, sa rozlišovali len podľa stupňa vzdelania a potreby používať spisovný jazyk[6]. E. Pauliny pritom nielen exaktne definoval ciele výskumnej akcie (malo sa zisťovať, ktoré sú najprogresívnejšie a najmenej progresívne prvky spisovného jazyka, aký je vplyv češtiny na slovenčinu), ale vypracoval dokonca aj otázky pre explorátorov. Nie všetci sa však držali ich znenia a zmyslu. Niektorí autori skĺzavali celkom k tradičnému dialektologickému výskumu. Ak hovoríme pri niekto-

---

Bratislavského lingvistického krúžku.

[5] Núka sa tu paralela s oblasťou sémantickej syntaxe (k nej najnovšie Tibenská, 1997), ktorá sa po počiatočnom koncepčnom rozmachu, ktorý má rovnako začiatok u E. Paulinyho, takisto nerozvinula v potrebnej miere, a teda ani nemohla vyústiť do očakávanej syntézy.

[6] Z dnešného pohľadu by sme určite mohli vzniesť aj ďalšie námietky k metóde výskumu, ako to urobil napr. J. Horecký (1979), ktorý jej od začiatku vyčíta istú „dialektologickosť“. Pritom však ani on nepochybuje o dôležitosti zistení, ktoré sa počas výskumu dosiahli. To, o koľko slovenská sociolingvistika odvtedy pokročila v metodologickom aspekte, dobre ukazuje porovnanie výskumu z r. 1963 – 1965 a výskumu uskutočneného na Filozofickej fakulte Univerzity P. J. Šafárika z r. 1991 – 1996 (porov. Slančová – Sokolová, 1997).

rých účastníkoch o skĺzavaní, nehodláme tým, prirodzene, degradovať dialektologický výskum, ani ho nijako stavať „pod“ sociolingvistický výskum. Chceme len upozorniť na nedodržanie výskumnej metódy a inštrukcií. Došlo k tomu, že niektorých autorov prestalo zaujímať zisťovanie stavu, progresivity/neprogresivity javov jednotlivých rovín, a vyhľadávali skôr „ideálnych hovoriacich“ v zmysle ich „pôvodnosti“ a „čistoty“, neskúmali aktuálny stav, ale východiskom im bolo nárečové pozadie regiónu.

Jedným zo zistení tohto výskumu, ako ho formuloval sám E. Pauliny, bolo, že „skutočná znalosť spisovnej normy je u všetkých vrstiev používateľov spisovného jazyka podstatne vyššia, než sme predpokladali“ (1973, s. 81). Teda tvrdí sa tu – po poznaní skutočného stavu – niečo úplne iné, než sa tradovalo v danom čase a čo našlo svoj odraz v hodnotení vtedajšieho stavu v používaní spisovného jazyka ako „havarijného stavu“ v používaní slovenčiny. Pravda, iná vec je, že, ako dodáva E. Pauliny, „niektoré nárečové prvky, ktorými sa nárečia líšia od spisovného jazyka, v prejavoch zreteľne prevládajú“ (ibid.). Osobitne zaujímavé a takpovediac symptomatické sú aj hlasy samých explorátorov jazykovedcov, ktoré zazneli na konferencii. Viacerí účastníci upozorňovali na nebezpečenstvo „zneužitia tohto výskumu“, na to, aby sa z tohto výskumu „nevyvodzovali prenáhlené závery pre kultúru spisovnej výslovnosti“. Pripomínali, že „treba zamietnuť snahy vyvodzovať z neho výskumné dôkazy (sic!) pre isté tendencie, pre kodifikáciu, ktorá je ochotná upustiť od írečitých znakov slovenského hláskoslovia v ortoepii“, resp. že nijaký výskum nemožno „využívať či zneužívať na rozbíjanie normy v pravom zmysle ako odrazu zákonitostí alebo na hľadanie vývinových tendencií“. Príliš bolo vidieť, že časť slovenských jazykovedcov na takýto výskum nebola pripravená. Pravda, vyvažovali to iné názory. Uveďme najprv slová Š. Peciara, ktorý zastupoval „sociolingvistické krídlo“: „Nechápem dobre, prečo vznikajú obavy, že by sa výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny mohol zneužiť na poškodenie slovenského jazyka. Zneužiť, prirodzene, možno všetko, ale takáto možnosť vedca nemôže odradiť od toho, aby objektívne skúmal skutočnosť. Ja vidím v spomenutých obavách prejav akéhosi strachu pred skutočnosťou. Je totiž možné, že zistenia, ktoré tento výskum prinesie, budú vyžadovať korektúry niektorých tradičných predstáv o spisovnej slovenčine, ktoré už nezodpovedajú dnešnej jazykovej skutočnosti. Poslaním vedeckej práce je však objavovať stále sa meniacu skutočnosť. I za cenu straty ilúzií. V tomto zmysle nejestvujú pre vedca nedotknuteľné javy. Veda nesmie poznať tabu, ak sa chce rozvíjať“ (Peciar, 1974, s. 149 – 150). V tomto zmysle sa vyjadril aj E. Pauliny, ktorý to formuloval takto: „Je isté, že každý výskum sa môže zneužiť, ale to neznamená, že by sme varovne dvíhali prst a povedali si, dajme si pozor s tým výskumom. Myslím, že tento výskum sa robiť musí“ (Pauliny, 1974, s. 165). Ukazuje sa, že onen strach či neistota, o ktorých hovorili Š. Peciar i E. Pauliny už takmer pred štyridsiatimi rokmi, v

slovenskej jazykovednej komunite nepominuli doteraz. Ako sme už uviedli na iných miestach, v slovenskej jazykovede sa ešte aj dnes dajú pomerne ľahko rozpoznať obhajcovia sociolingvistických metód, t. j. tí, čo takýto strach nepoznajú a nedívajú sa na živý jazyk „cez prsty“, neboja sa pozrieť „diferencovanej“ pravde o živom jazyku do očí a sú presvedčení o potrebe, ba nevyhnutnosti odvodzovať výklady i kodifikačné iniciatívy z výsledkov jeho prieskumu. Potom sú tu tí, čo sa k „filozofii“ sociolingvistického výskumu síce hlásia, no len deklaratívne, a napokon nechýbajú ani autori, ktorí pochybujú o zmysluplnosti sociolingvistického výskumu vôbec (či aspoň v otázkach normy) a svoje pochybnosti dávajú nezakryte najavo.

E. Pauliny sa k otázkam normy a normovania spisovného jazyka a jeho kultúry vyslovil na rozličných miestach a pri rozličných príležitostiach. Proti úzkoprsému prohibitívnemu purizmu sa veľmi rázne postavil napr. v známom úvode k 1. číslu časopisu Slovo a tvar (1947), príznačne nazvanom *Namiesto úvodu o slovenskom purizme*, zdôrazňujúc zodpovednosť všetkej národnej inteligencie za kultivovanie svojho spisovného jazyka. Dôležité je pritom pripomenúť, že nikdy paušálne nezavrhoval práce puristov z obdobia rokov 1931 – 1938. Napriek závažným výhradám k ich metodologickým chybám, k ich zdôrazňovaniu „svojskosti“ a občasnému uvádzaniu amatérskych tvrdení namiesto vecných argumentov priznával im zásluhu o zjednocovanie spisovného úzu a normy v oblasti pravopisu, hláskoslovia, tvaroslovia, syntaxe i slovníka. Na druhej strane však považoval za nevyhnutné odhaľovať „neblahé dôsledky“ a „dedičstvo“ tohto purizmu. „Závažnosť puristov vo verejnosti upadla po roku 1938 a po vydaní Pravidiel roku 1940, kde sa uplatnila väčšina ich požiadaviek, stratili raison d´être. Ich vplyv sa odvtedy neustále zmenšuje. Lež ostáva ich dedičstvo“ (Pauliny, 1947, s. 2).

V mimoriadne brilantnej a podnetnej štúdii *Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti*[7], ktorú E. Pauliny napísal o vyše 30 rokov neskoršie, sa uvažuje predovšetkým o spôsoboch regulácie jazyka. Nájde sa tam aj takéto „slovo ku kodifikátorom“: „Kodifikátor musí veľmi citlivo sledovať živý úzus. Je jasné, že doň pri kodifikácii zasahuje. Ale musí zasahovať tak, aby stabilitu spisovného jazyka, ktorá je dnes pre veľké rozšírenie spisovného jazyka oslabená, ešte viac neoslaboval“ (Pauliny, 1979b, s. 47). Ani dnes sa, žiaľ, pri príprave kodifikačných príručiek nemyslí vždy na túto samozrejmú pravdu.

Sociolingvista nemôže ináč než len so sympatiami prijať i ďalšie slová E. Paulinyho zo spomínanej štúdie, ktoré takisto ani dnes nestrácajú nič na aktuálnosti: „Veľmi často sa u kodifikátorov zdôrazňuje systémovosť a ústrojnosť slovenského

[7] 20. zväzok aj u nás kedysi populárnej sovietskej série Novoje v zarubežnoj lingvistike (predtým Novoje v lingvistike) bol venovaný otázkam spisovného jazyka a jazykovej kultúry v bývalom Československu. Zo slovenských autorov je tam všelikto, ale E. Pauliny vo výbere nie je, čo takisto vypovedá o postoji k paulinyovskému videniu jazyka a čo obraz o slovenskej aréne trochu skresľuje.

jazyka. V mene tejto ústrojnosti a pravidelnosti sa vyžaduje priamočiara pravidelnosť aj tam, kde doteraz nebola, ale kde bol jazyk ustálený. Tu si treba uvedomiť, že keď sa nariadením jazykovedcov v tomto prípade uplatní forma, ktorá je síce ústrojná, pravidelná, systémová a ‚vyplýva zo zákonitostí slovenského jazyka', ako sa to rado zdôrazňuje (to je vlastne zaklínadlo), zavádza sa vlastne novotvar, ktorý rozrušuje doteraz ustálenú normu. Tu nemôže byť reč o upevňovaní normy, ale o vyvolanie neistoty." Dokladá sa to známymi tvarmi *dukliansky* a *brniansky* majúcimi nahradiť tvary *dukelský, brnenský*, ktoré v tom čase vyvolali značný rozruch vo verejnosti. E. Pauliny tento, ako on hovorí, „vzruch" však kvalifikuje ako normálnu reakciu ľudí, ktorí „si museli meniť" zaužívaný, zautomatizovaný spôsob vyjadrovania za nový, ktorý sa museli učiť a na ktorý si museli začať dávať pozor. Aj dnes by sme súčasnú situáciu mohli hodnotiť podobne, iba konkrétne príklady by boli iné. Neraz by bolo bývalo, a aj je, možno lepšie povzdychnúť si s F. Danešom, no vlastne aj s E. Paulinym, že je to možno neštruktúrne, ale musíme sa s tým zmieriť, než veľmi prácne a málokedy úspešne prebojúvať „systémové tvary" a vynucovať si ich, ako znie okrídlený výraz E. Paulinyho, „bičom a pištoľou". Ak takýto prístup mal úspech v 30. rokoch, hovorí E. Pauliny, dnešnej situácii je vonkoncom neprimeraný: „Zdá sa, že metóda výstražného dvíhania prsta, karhanie a pohoršovanie sa nad nedbajstvom nemá úspech… Pri kodifikácii spisovného jazyka treba rátať s vysokou mierou dobrovoľnej, ale skutočne dobrovoľnej disciplinovanosti nositeľov spisovného jazyka. Jazykovedec-kodifikátor je odborný poradca, ktorému vzhľadom na jeho odbornosť používatelia spisovného jazyka veria. Pôsobí svojou autoritou odborníka, nemôže si prijatie svojho stanoviska vynucovať – obrazne povedané – ani bičom, ani pištoľou" (Pauliny, 1979b, s. 47 – 48). Skôr treba ukazovať správne cesty ako zakazovať nesprávne, skôr analyzovať dobré vzory ako odsudzovať odchýlky. Dôležité je podľa E. Paulinyho najmä to, aby si slovenský inteligent uvedomil, že sám je spolutvorcom toho, čo sa nazýva „pekná, čistá a ľubozvučná slovenčina" (1947, s. 3). Tieto myšlienky rozvíja dnes v sérii článkov najmä J. Dolník v moderných termínoch reflexívnologického a pragmatickologického chápania systému (naposledy 1999).

Názory E. Paulinyho na otázky normy a normovania sa zásadným spôsobom dopĺňajú a „doformulúvajú", či ešte skôr „predformulúvajú" v jeho univerzitných prednáškach. Pri citáciách z prednášok E. Paulinyho sa opierame o jeho povestný rukopisný zošit prednášok s názvom *Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikácie* (146 s., rok nie je uvedený), ktorý sa nachádza vo fonde Literárneho archívu Matice slovenskej v Martine. Považujeme za potrebné odcitovať z tohto zošita aj dlhšie pasáže jednak preto, že podľa nášho názoru tieto výklady skutočne prehlbujú poznanie postojov E. Paulinyho k otázkam normy a normovania jazyka, a jednak preto, že doteraz neboli publikované. Sú súčasťou tej časti literárneho fondu Matice

slovenskej, ktorý ešte nebol spracovaný. Na stránkach prednáškového zošita sa môžeme stretnúť s takýmito pasážami:

„Normou spisovného jazyka... nazývame tú ustálenú podobu spisovného jazyka, ktorá je živá v spoločenstve používajúcom spisovný jazyk. Norma spisovného jazyka vzniká teda tým, že spoločenstvo, ktoré používa istý spisovný jazyk, pokladá istý spôsob výslovnosti, istý spôsob písania, istý spôsob ohýbania a spájania slov, istý výber slov za správny a za typický pre spisovný jazyk. **Norma spisovného jazyka teda vzniká u používateľov spisovného jazyka a je vecou samých používateľov spisovného jazyka** (zvýraznil E. P.). Nie je vecou jazykovedcov. Úlohou jazykovedcov nie je utvárať normu“ – domnieva sa E. Pauliny na rozdiel od niektorých súčasných jazykovedných autorov i od názoru panujúceho v širokej verejnosti. V ďalšom pokračovaní výkladu však toto svoje tvrdenie mierne relativizuje: „Pravdaže, okrem jedinečných prípadov, keď ide o prvopočiatočné utvorenie istej spisovnej normy. Taký bol napr. počin Ľudovíta Štúra, ktorý svojou Naukou reči slovenskej (r. 1846) kreoval slovenský spisovný jazyk na stredoslovenskom základe. Ale tento príklad je súčasne aj dokladom, ako na normu vplýva spoločenstvo, ktoré normu používa. Je známe, že Štúrova navrhnutá norma nebola v jednotlivostiach prijatá, ale po istých zmenách pravopisných, hláskoslovných a tvaroslovných stala sa celonárodným a jediným spisovným jazykom slovenským“ (s. 5 – 6).

E. Pauliny ešte aj na ďalších stránkach prízvukuje: „Normu spisovného jazyka určujú jeho používatelia, neurčujú ju jazykovedci“ (s. 7). A aké je teda poslanie jazykovedcov? E. Pauliny to vo svojich prednáškach lapidárno-neúhybne formuluje takto: „Úlohou jazykovedcov je normu odhaľovať, poznávať a vedecky spracovať.“ Podľa neho poslaním jazykovedcov je skúmať spisovný jazyk u jeho používateľov, hľadať a objavovať jeho zákonitosti, poznané zákonitosti spracovať a napokon vkladať do príručiek (pravidlá výslovnosti, gramatiky, slovníky, štylistiky). Tieto príručky slúžia na to, aby sa „mládež ako i ostatní používatelia spisovného jazyka mohli sústavne poučiť o norme spisovného jazyka“ (ibid.). V tejto línii pokračuje výklad aj na s. 9, kde sa upozorňuje: „Náhľad, že nositeľom normy spisovného jazyka sú používatelia spisovného jazyka, neprenikol u nás ešte v dostatočnej miere. U nás ešte dosť panuje presvedčenie, že ‚spisovnosť‘ nejakého výrazu, spôsobu výslovnosti alebo tvaru môže a musí určovať jedine jazykovedec.“ Tento názor dnes už podľa E. Paulinyho „nemôžeme pripustiť ako správny... správne v jazyku je to, čo spoločnosť pre svoje dorozumievanie používa, teda to, čo sa pre dorozumievanie v praxi najlepšie osvedčuje. Nemôžeme teda pokladať za správne pre dorozumievanie to, čo bez ohľadu na používanie v praxi určí jednotlivý odborník alebo malá skupina odborníkov“ (ibid.). Ako si pritom nespomenúť na to Štúrovo: „Ňje dakolko hláv tvorí a vimíšla reč, ale reč si vitvorí národ sám, a povinnosť jeho vzďelaních sinou je tou rečou, ktorá je jeho, sa k ňemu prihovárať“ (Štúr, 1846, s. 67).

V ďalšej časti textu sa tieto tézy ešte ďalej relativizujú, keď sa pripomína, že predsa len „aj jazykovedec musí spolupôsobiť pri utváraní spisovnej normy“, keďže „nie všetci ju bezpečne ovládajú“. Táto okolnosť však vôbec neprichádza do úvahy pri spisovných jazykoch „so starou a pevnou tradíciou“, no je veľmi závažná pri slovenčine, ktorá je „dosť mladým spisovným jazykom, prudko sa vyvíjajúcim v jednotlivých zložkách“ (Pauliny, prednášky, s. 17). „Je teda prirodzené, že jazykovedec tu musí veľa ráz dôkladne spolupôsobiť pri tvorení normy a nemôže sa uspokojiť iba s úlohou registrátora platnej... normy“ (s. 12). E. Pauliny skutočne výstižne pomenúva úlohy a kompetencie jazykovedcov v oblasti normovania, pričom jeho slová osobitne vhodne rezonujú s koncepciou zástupcov dnešnej slovenskej sociolingvistiky, t. j. tých, čo sú občas obviňovaní práve z toho, že jazykové javy len registrujú a nehodnotia (porov. napr. Kočiš, 1995, s. 69 – 70).

Dôležitá je pritom, pravdaže, aj pre E. Paulinyho, už spomínaná otázka vzťahu normy a systému, ktorá rezonuje aj v súčasnosti (porov. napr. Horecký, 1995). Jazyk je, hovorí aj E. Pauliny, ucelený systém, lenže úlohou jazykovedcov nie je tento systém tvoriť. Ich úlohou je „správne odhaľovať systém, ktorý v jazyku je“ (prednášky, s. 31). Jazyková norma sa, pravdaže, netvorí naraz alebo v krátkom čase, ale sa vyvíja po dlhý čas, netvorí ju jeden zákonodarca alebo malá skupina zákonodarcov, ale veľké množstvo používateľov po mnoho a mnoho generácií. „Z týchto príčin nemôžeme žiadať od jazykovej normy takú priamočiaru pravidelnosť, akú musíme žiadať pri ktorejkoľvek umelej norme“ (s. 32). E. Pauliny pritom pripomína: „Niektorí žiadajú od jazykovedcov, aby odstránili zo spisovného jazyka všetku rozkolísanosť, aby zaviedli priamočiaru pravidelnosť a (aby ju zaviedli) všade. Tejto požiadavke položenej takto stroho a jednoznačne nemôže vyhovieť ani jeden lingvista, ak nechce zneuctiť (sic! – S. O.) seba ako odborníka“ (s. 33).

Aká má byť spisovná norma? E. Pauliny v zhode s pražskou lingvistickou školou hovorí: „Dobrá spisovná norma má byť ustálená, pružná, úplná a všeobecne známa“ (s. 40). K pojmu ustálenosti pripomína, že je výhodné, ak sa kodifikátori, resp. jazykovedné spoločenstvo, zhodnú. „Niektorí chcú *ľe, ľi*, iní považujú za chybné *akonáhle*“ (ibid.). V rámci výkladu o pojme pružnosti normy ukazuje, že spisovná slovenčina pred 1. svetovou vojnou bola dobre ustálená. Diela Kukučína, Timravy, Vajanského, Tajovského, Kraska, Roya a iných, jazyk Slovenských pohľadov a Národných novín boli svedectvom „peknej kultivovanosti a ustálenosti spisovného jazyka“ (s. 66). Ale táto ustálenosť podľa E. Paulinyho nebola pružná. Len čo po roku 1918 bola spisovná slovenčina zaťažená novými úlohami, len čo sa rozšíril počet jej používateľov, len čo nastal silnejší vplyv češtiny, hneď sa ukázala nepružnosť tejto ustálenosti. „Norma spisovného jazyka povolila, objavila sa úplná rozkolísanosť, ba chaos.“ To je odkaz aj tým, čo jazyk spomínaných klasikov „zbožštili“ tým,

že ho vyhlásili za najvyššiu normu a nasledovaniahodný vzor aj pre dnešných nositeľov jazyka.[8]

Pre obdobie po 2. svetovej vojne bolo podľa E. Paulinyho charakteristické, že norma bola pružnejšia, ale neúplná. V predchádzajúcich obdobiach (najmä pred rokom 1918) spisovný jazyk slúžil len ako „prostriedok pre umeleckú spisbu, aj to obmedzenú len na dedinskú problematiku“ (s. 78). Veľmi obmedzene sa pestovali niektoré odbory spoločenských vied, trochu publicistika, a aj počet používateľov spisovného jazyka bol úzky. „Ale keď sa znovu náhle a podstatne rozšírila oblasť používania spisovného jazyka do mnohých nových odborov a keď sa súčasne rapídne zvýšil počet používateľov, ukázalo sa, že norma nie je úplná. Niektoré oblasti a najmä technické a prírodné vedy a niektoré štýly, napr. administratívny, sčasti vedecký a novinársky, neboli pojaté v norme. Preto nastal neporiadok. Norma sa začala len utvárať. A to sa nezaobišlo bez výkyvov, chýb a nesprávností“ (ibid.). Platí to bezpochyby aj o našej dnešnej situácii, ktorá je poznačená dvoma zásadnými kataklizmami: zmenou režimu a osamostatnením sa Slovenska. Podľa logiky vývinu by sa okrem „výkyvového“ používania spisovného jazyka mal rozbehnúť aj iný proces. Proces postupného kultivovania a zvyšovania úrovne používania spisovného jazyka. Dnes sa, pravda, častejšie poukazuje na nedodržiavanie spisovnej normy, než sa pripúšťa, že by spisovná norma mohla mať inú podobu než v nedávnej minulosti a že v niektorých sférach jej norma naozaj získava na kultivovanosti.

Kodifikovaná norma má byť podľa E. Paulinyho taká, aby ju používatelia „považovali za svoju“ (s. 79). V tejto súvislosti rozvíja výklad o ľudovom základe spisovnej slovenčiny, ktorý je zreteľný vo výslovnosti a morfológii, ale od ktorého sa spisovná slovenčina vzdialila v slovníku, frazeológii a syntaxi. E. Pauliny ukazuje, že slová, väzby a vetné konštrukcie, ktoré neboli vypracované v nárečiach a ktoré spisovnému jazyku chýbali, si slovenčina preberala z češtiny (menej si ich sama dotvárala). „Preberanie z češtiny je jednoducho najľahšie a najúčelnejšie“ (s. 90). Aj tým sa vzďaľovala od ľudového základu. E. Pauliny hovorí aj o nenáležitom odďaľovaní od ľudového základu, ktoré nastáva vtedy, keď namiesto domácich prostriedkov, ktoré boli a sú v spisovnom jazyku a nárečiach známe, sa preberajú nové prostriedky z češtiny.

Zo sociolingvistického hľadiska sú zaujímavé úvahy E. Paulinyho o potrebe ohľadu na stredoslovenský základ pri normovaní spisovného jazyka. Ľ. Štúr bol rigorózny v hláskosloví a tvarosloví, ale „benevolentný“ v lexike. Táto línia sa pre-

[8] Niekedy sa u nás volá po návšteve u klasikov. Návšteva u klasikov môže byť veľmi prospešná a poučná pre každého z nás, keď si pritom všímame, ako výstižne vedeli pomenúvať veci a udalosti okolo seba, s akou vysokou estetikou to všetko zvládali. Za málo produktívne treba však označiť aj v duchu E. Paulinyho (porov. aj Pauliny, 1966) pokusy prenášať niekdajšie normy do súčasnosti a dokonca preferovať ich pred súčasnými. Je to vlastne pokus o hibernáciu jazyka.

konávala celé 19. storočie, najmä u S. Cambela a dôsledne v tzv. martinskom úze. Podľa E. Paulinyho okolnosť, že centrom slovenského národného života bol donedávna Martin, a skutočnosť, že väčšina slovenských spisovateľov a verejných pracovníkov pochádzala v tom čase z územia stredného Slovenska, spôsobovali, že norma spisovnej slovenčiny, a to nielen hláskoslovná a tvaroslovná, no aj lexikálna, bola úplne ovplyvňovaná stredoslovenským nárečím. „Možno teda povedať, že za storočie spisovnej slovenčiny dobrých 80 rokov bol na spisovný jazyk ďaleko najrozhodujúcejší stredoslovenský úzus" (s. 85). Mohli by sme dodať, že značný vplyv na kultivovanú normu mali aj herci činohernej scény Slovenského národného divadla v Bratislave. Táto scéna, ktorej členovia z veľkej časti pochádzali zo stredného Slovenska, mala v danej dobe veľkú prestíž najmä pri utváraní ortoepickej normy. Ale Bratislava, hlavné mesto Slovenska, leží v západoslovenskej oblasti a podľa E. Paulinyho ako hlavné mesto je „Bratislava pre normu spisovného jazyka nateraz a pre budúcnosť ďaleko dôležitejšia ako stredoslovenský nárečový základ" (s. 135).

Ako ukázali aj niektoré novšie sociolingvistické štúdie (napr. Ondrejovič, 1992), na normu spisovného jazyka, resp. na postoje ku kodifikácii vplývajú aj teritoriálne faktory. E. Pauliny považuje za dôležité to, kde sa nachádza centrum slovenského kultúrneho života a ktoré vrstvy v danom čase najviac ovplyvňujú podobu spisovnej normy. Podľa neho je jasné, že „bývalá hegemónia stredného Slovenska pri utváraní normy spisovného jazyka patrí už minulosti, kultúrnym a politickým strediskom Slovenska nie je už Martin a používatelia spisovného jazyka sa dnes už negrupujú prevažne zo stredného Slovenska, ale rovnomerne zo všetkých krajov Slovenska" (Pauliny, prednášky, s. 72).

Na druhej strane E. Pauliny úlohu Bratislavy nijako nepreceňuje. Hoci medzi slovenskými centrami má Bratislava najväčší význam, nie je to, ako hovorí, centrum jediné. V jeho prednáškach sa pripomínajú aj ďalšie centrá s vysokými školami, divadlami, rozhlasovým vysielaním, decentralizácia vládnej a výkonnej moci, ktorá odvtedy navyše veľmi výrazne pokročila. „Tieto všetky faktory do istej miery rušia výlučné postavenie Bratislavy ako hlavného činiteľa pri utváraní normy spisovného jazyka. Z územného hľadiska sa teda na utváraní normy zúčastňujú obyvatelia celého Slovenska" (ibid.).

Koncepcia (normy) E. Paulinyho osobitne reliéfne vyniká v porovnaní s koncepciou (normy) u J. Ružičku. Hoci M. Pisárčiková v článku Nové vydanie krátkeho slovníka vyslovila protest voči stavaniu názorov E. Paulinyho v otázkach normy, resp. jazykovej kultúry proti teórii J. Ružičku, lebo to podľa nej „neobstojí vecne ani historicky" (Pisárčiková, 1997, s. 121), ako sme už upozornili na inom mieste (Ondrejovič, 1997), o týchto rozdieloch explicitne hovoril aj J. Ružička[9], keď vyslovil

[9] Na tomto mieste nechávame bokom konštatovanie J. Ružičku, že Paulinyho „pracovitý, zložitý a šťavnatý život" sa „odvíjal na druhom brehu" (Ružička, 1985, s. 266), aj preto, že nie je celkom jasné,

tieto slová: „...isté rozdiely medzi nami (J. Ružičkom a E. Paulinym – S. O.) predsa len budú. Napríklad v tom, že my v ústave (sic!) hodnotíme spisovný jazyk v mnohom ako postulát, ako niečo, čo treba preniesť do praxe v relatívnej úplnosti a dokonalosti. Prax nepokladáme za absolútne nadradenú veličinu, preto kodifikáciu chceme do istej miery oprieť aj o náš postulát, čo máme pred očami ako ideálny stav... Istý rozdiel je medzi nami aj v tom, čo všetko zahŕňame do pojmu jazyková kultúra. Prof. Pauliny vymedzuje tento pojem oveľa užšie a v podstate sa zrieka možnosti zasahovať do vývinu jazyka“ (Ružička, 1967, s. 132).

E. Pauliny zastával svoje postoje a stanoviská v otázkach normy a jazykovej kultúry neochvejne aj na všetkých tzv. ružičkovských konferenciách, jeho vystúpenia nikdy nesplynuli celkom s hlavným prúdom. Aj na konferencii o jazykovej kultúre v r. 1966 upozornil na protirečenie v hlavnom referáte J. Ružičku, keď sa na jednej strane spisovný jazyk hodnotí ako jedna z najvzácnejších hodnôt, ktoré utvorili um a práca celého národa, na druhej strane sa však hovorí, že jazyková prax je v havarijnom stave. Kde teda jestvuje dobrý spisovný jazyk, opytuje sa E. Pauliny, keď nejestvuje u svojich nositeľov? Kde sa má lingvista kodifikátor obrátiť, aby zistil jestvujúcu spisovnú normu? Z jednej strany sa tvrdí, že spisovný jazyk sa formuje prácou národa, no z druhej strany sa tvrdí, že národ tento spisovný jazyk neovláda, že spisovný jazyk u národa je v havarijnom stave (Pauliny, 1967, s. 51– 52).

Dnes podľa všetkého pokračujeme v tej istej diskusii. „Havarijný stav“ sa premenoval dokonca na „chorobný stav“, no na druhej strane je tu čoraz silnejšie volanie po prieskume reálnej jazykovej situácie, skutočnej živej reči a po kodifikácii nie s jednostranným dôrazom na systémovosť a ústrojnosť, neraz omylom zamieňanej za priamočiarosť a mechanickosť v jazyku, volanie po kodifikácii so zapojením aj nositeľov jazyka a s rešpektovaním reálnej variabilnosti a rozvrstvenosti jazyka (porov. najmä Bosák, 1995; Dolník, 1997).

M. Pisárčiková vidí blízkosť postojov J. Ružičku a E. Paulinyho v tom, že aj E. Pauliny sa opiera, ako ona hovorí, o národnoreprezentatívnu funkciu jazyka, v čom sa odvoláva na Paulinyho kritiku Slovníka slovenského jazyka „pre uvoľňovanie normy smerom k češtine“ (Pisárčiková, 1997, s. 121). Myslí sa pritom na jeho rozpravu *Oponentská správa o Slovníku slovenského jazyka* (Pauliny, 1966). Bolo by určite zvláštne, keby sme u E. Paulinyho nenašli stopy po úsilí o autentický výraz, o jazykovú identitu, resp. o niečo, čo už starí indickí gramatici pomenovali termínom *dhvani*, ale v spomínanej diskusii ide zjavne o niečo iné. V tejto súvislosti obráťme nakrátko pozornosť ešte na osobnú korešpondenciu E. Paulinyho, lebo aj v nej sa nájdu relevantné miesta na posúdenie onoho paulinyovského prístupu k otáz-

čo sa tým myslelo.

kam normy a kodifikácie. 5. novembra 1960 sa básnik Laco Novomeský obracia na E. Paulinyho s takouto prosbou:

Vážený pán profesor,

nehnevajte sa, že Vás idem okradnúť o trošku času, ale veľmi by som potreboval Vašu radu. Prosím, aby ste ju neodmietli. Potreboval by som dobré, duchu slovenčiny zodpovedajúce výrazy pre tieto slová:

1. *Melouch, melouchář, melouchařit.*
2. *Šmíra, šmírař.*
3. *Ratejna* (veľký spoločný byt výžinkárov na majeroch).

Išlo by o to, aby slovenské výrazy nie iba vyjadrovali pojem, ale mali aj pejoratívny zvuk.

Ďalej by som Vás prosil o radu:

1. Máme v slovenčine pomenovanie pre českého *porybného*, hájnika pri rybníkoch? (Keď my ani tých rybníkov nemáme veľa, však!)
2. Pripúšťate výraz *obora* pre istý druh lesných komplexov? Rozhlas i noviny ho používajú. Pravidlá ho neuvádzajú.
3. Je správny výraz *svorka* pre českú *smečku* (vlkov) a či má jednoznačný zmysel (psí postroj).
4. Aký dobrý výraz má slovenčina pre starého, vychudnutého, unaveného koníka, českú *herku*?

Ešte raz Vás prosím, nezazlievajte mi toto obťažovanie.

S úctivým pozdravom

L. Novomeský

E. Pauliny v liste 18. novembra 1960 odpovedá takto:

Vážený Majstre,

prepáčte, že Vám odpovedám trochu oneskorene, ale včera sme mali schôdzu Jazykovedného združenia, nuž som sa chcel aj tam poučiť. Bohužiaľ, veľmi ma nepoučili. Ale jednako, na niektoré Vaše otázky môžem odpovedať. Teda, ako nasledujú:

1. *Melouch*. Tomu odpovedá najlepšie slovo *fuška.* Slovo *fuškár* by sa azda ešte znieslo, ale už sloveso *fuškáriť* je celkom neologizmus.
2. Na slovo *šmíra, šmírař* nemáme adekvátne termíny. Nič takého u nás nebolo. Slovo *komédija, komédijáš* má hodnotenie z ľudového aspektu, nie z inteligentského, ale iné slovo nemáme.
3. Slovu *ratejna* najlepšie zodpovedá slovo *šalanda*, používané v tom istom význame u nás vo Zvolenskej a Tekovskej.

V našom bratislavskom Rybárskom spolku používajú slovo *porybný*, ale nie som celkom presvedčený o jeho správnosti. Vec je v tom, že obyčajne tvoríme z týchto tvarov podstatné mená (*vrátny* a z toho *vrátnik*, *krajčí* a z toho *krajčír*). Ale dnes sa už používa *hlavný* (hlavný čašník), *pracujúci* atď., takže azda nebude veľmi vyskakovať z normy ani *porybný*.

Výraz *obora* sa vraj pripúšťa (dr. Horecký), ale Mihál sa veľmi búril (že vraj ohrada). Ale ja myslím, že ohrada nevystihuje obsah.

Výraz *svorka* psov, vlkov je správny.

Skapínajúci kôň je *mrcina* alebo (podľa Mihála) *škapa*. Oba termíny majú svoje výhody.

Neviem, či Vás svojou odpoveďou uspokojím, ale viacej neviem.

S úctivým pozdravom

Eugen Pauliny

Paulinyho list potvrdzuje hlboký rešpekt autora k jazyku. Vystupuje v ňom ako jazykovedec pozorovateľ, a nie ako jazykovedec moralista ani ako jazykovedec vládca jazyka. Tak, ako to kedysi v diskusii s I. R. Maxwellom o preskriptívnom a deskriptívnom prístupe k angličtine sformuloval O. Jespersen: „You are a moralist, I am an observer."

E. Pauliny aktuálne sociolingvistické témy otvára aj v ďalších príspevkoch, napr. v štúdiách dobovo nadpísaných ako *Slovenské nárečia za socializmu* (1976) alebo *Ako socialistická výstavba Slovenska ovplyvňuje podobu spisovného jazyka* (1979a). V prvej z nich okrem iného preukazuje zmysel pre presné rozlíšenie dialektologického a sociolingvistického výskumu. Ide tu vlastne o polemiku s P. Ondrusom, kritizujúcim v článku Výskum slovenských nárečí v období socializmu (1975) slovenskú dialektológiu za to, že sa sústreďuje výlučne iba na najustálenejšie a najtradičnejšie prvky slovenských nárečí. Tým sa podľa P. Ondrusa stalo, že sa nevenuje pozornosť premenám v nárečiach, zanedbáva sa výskum takých ich nositeľov, ktorí majú svoje nárečia už rozkolísané. E. Pauliny iste nebol proti tomuto výskumu, ale rozhorčene protestoval proti chápaniu týchto procesov ako nárečového vývinu. Podľa neho tu nejde o vývin nárečí, ale o spontánne nahrádzanie nárečových prvkov spisovnými. V nijakom prípade teda nemôže ísť o výskum nárečí „do budúcna", je to výskum fungovania spisovného jazyka v nárečovom prostredí. Podľa E. Paulinyho „dnes nejde o nivelizáciu nárečí ani mezi sebou, nejde ani o miešanie nárečí a nejde ani o vplyv mestskej reči v staršom zmysle slova. Dnes ide priamo o prenikanie spisovného jazyka do nárečového vyjadrovania" (Pauliny, 1979a, s. 292).

Problematike gramatickej variantnosti sa venoval v článku *O jednom type variantnosti v slovanských spisovných jazykoch* (1977). V tejto skupine textov pripomeňme citáciou ešte aspoň jednu štúdiu E. Paulinyho, ktorá vyšla v r. 1948 pod názvom *Spisovný jazyk a demokratizácia kultúry*. E. Pauliny tu spomína istého anglického džentlmena, ktorý bol skúšať šaty u výborného a veľmi dobre situovaného krajčíra a ktorému sa E. Pauliny dáva pýtať krajčíra: „Ste rozhodne lepšie situovaný ako ja. Vaše príjmy a váš majetok sú nepomerne vyššie ako moje. A jednako mňa pokladáte za pána a seba pokladáte za triedne nižšie postaveného. Čím to je? Veď váš kabát je lepší ako môj?" – „Vec nezávisí od kabáta," odpovedá krajčír v Paulinyho článku, „ani od peňazí. Vy hovoríte ináč a v tom to je" (Pauliny, 1948, s. 123). Teda „páni" hovoria kultivovaným jazykom, ostatní nie. Ale neplatí to len pre Anglicko, hovorí ďalej E. Pauliny, kde oxfordská výslovnosť je priamo chránenou značkou vyššej spoločnosti. Podľa neho „tieto rozdiely sú aj u nás. Nie azda také zrejmé ako v Anglicku. Práve preto ich postihol anglický krajčír, a nie slovenský. No tieto rozdiely jestvujú celkom jasne aj u nás" (ibid., s. 130).

Do oblasti historickej sociolingvistiky (k vymedzeniu historickej sociolingvistiky porov. napr. K. J. Mattheier [1988] a S. Romaineová [1984]) patria mnohé štúdie E. Paulinyho, v ktorých sa vnútorné zmeny v jazyku podávajú ako dôsledok sociálnych, spoločenských, politických, kultúrnych a ekonomických premien, a to od veľkomoravských tém až po 19. storočie. E. Pauliny sa zúčastnil aj na diskusii o vzniku slovenského národa v štúdii *Poznámky k vzniku slovenskej národnosti zo stanoviska historickej jazykovedy* (1959), v ktorej začiatok slovenského národa kladie na základe jazykových, resp. etnojazykových faktov (proces nárečovej integrácie) do 13. storočia.

Zvlášť pozoruhodné sú však Paulinyho historické výklady o spoločenskej podmienenosti Štúrovho (a takisto aj Bernolákovho, porov. napr. štúdiu *„Slovár" A. Bernoláka ako katalyzátor výskumu slovenskej spoločnosti koncom 18. a začiatkom 19. storočia*, 1990) učenia v otázke výberu bázy pre nový spisovný jazyk. V súvislosti so Štúrovou voľbou stredoslovenských nárečí ako základu spisovného jazyka odmieta romantické dôvody, resp. ich vysúva na perifériu, a nachádza dôvody takpovediac spoločenské: stredoslovenské nárečia boli v danom čase najrozšírenejšie a najpoužívanejšie zo všetkých slovenských nárečí, prejavovali najväčšiu životaschopnosť a šírili sa aj medzi príslušníkmi iných nárečí, pričom napodiv zisťuje, že o tom hovorí už sám Štúr. E. Pauliny to napokon rezumuje takto: „Možno bezpečne predpokladať, že keby štúrovci neboli zaviedli strednú slovenčinu, bol by slovenskej spoločnosti vystúpil niekto iný, kto by to bol spravil" (Pauliny, 1979c, s. 185). Neprijíma teda tézu, že 19. storočie bolo rázcestím s viacerými možnými východiskami. Východisko bolo podľa E. Paulinyho len jedno. Štúr zaviedol slovenčinu ako spisovný jazyk na stredoslovenskom základe, pretože pochopil vývin, J. Kollár obhajoval udržanie češtiny, lebo vývin nepochopil.

Kontaktologickú problematiku v synchrónnom i diachrónnom aspekte spracoval E. Pauliny v mnohých štúdiách, venovaných najmä slovensko-českým jazykovým vzťahom (1964, 1979a, ale aj v mnohých ďalších). Slovenská sociolingvistika v čase spoločného československého štátu konštatovala, že pojem bilingvizmu v podmienkach, keď v komunikácii Čechov a Slovákov sa možno dohovoriť vlastnými jazykmi, stráca zmysel. Výskumy sa tu rozvinuli v rámci pojmu semikomunikácie. E. Pauliny sa naproti tomu zaoberal klasickým typom slovensko-českého bilingvizmu v minulosti, keď sa český jazyk používal ako spisovný jazyk Slovákov a slovenský ako domáci hovorový jazyk. Napätie medzi češtinou a slovenčinou sa datuje od 15. storočia a neskončí sa, predpovedá E. Pauliny, kým bude čeština a slovenčina žiť vedľa seba. Jeho slová potvrdzuje aj ďalší vývoj, lebo ono „napätie" sa celkom neuvoľnilo ani po rozdelení Česko-Slovenska. E. Pauliny v tejto súvislosti poukázal aj na to, že protičeský purizmus vystúpil do popredia najmä vtedy, keď sa slovenčina od češtiny umelo oddeľovala (najmä v 30. rokoch) alebo

sa s ňou umelo zbližovala, predovšetkým v 50. – 60. rokoch, keď sa zdôrazňovala potreba podporiť konvergentný vývin slovenčiny a češtiny. Neskoršie sa vypracovali pojmy kontaktových variantov, kontaktových synoným a neologizmov, pričom v istej časti jazykovedných výskumov dnes už viacerí autori paralelné výrazové prostriedky v slovenčine a češtine prestali hodnotiť priamočiaro iba ako bohemizmy, ale ich kvalifikovali ako výsledok paralelného vývinu či zapĺňanie lakún (J. Horecký, J. Budovičová, J. Dolník, K. Buzássyová, M. Sokolová, J. Bosák). E. Pauliny k tejto veci takisto neúhybne poznamenáva: „Slovenčina ostane slovenčinou, aj keď pojme isté množstvo lexikálnych a frazeologických bohemizmov. Tie napokon prijíma dokázateľne od 15. storočia, možno aj predtým, pravdaže, vždy s istou, nie vždy rovnako prísnou cenzúrou“ (1979b, s. 53). A napriek tomu sa slovenčina nepriblížila k češtine „ani o centimeter“, ako sa bol vyjadril v jednej svojej bratislavskej prednáške ešte v niekdajšom Združení slovenských jazykovedcov v r. 1973.

Ak si pripomíname E. Paulinyho v časti jeho diela, nerobíme to len z pietnych dôvodov. Cítime, že jeho dielo je stále živou súčasťou dneška a dnešnej reality. E. Paulinyho sme pritom nazvali sociolingvistom, možno viac metaforicky ako doslova. Nepochybujeme však, že máme na to plné právo. Veď zanechal za sebou aj v tejto oblasti rozsiahle dielo, ktorým sa inšpiruje a na ktoré nadväzuje aj naša najsúčasnejšia sociolingvistika. A napokon nedá nám nedodať, že o E. Paulinym platí presne to isté, čo kedysi bol Alexander Matuška výstižne povedal o Danielovi Rapantovi: „Dlho potrvá, kým bude toto dielo prekonané v úcte k faktom, vo vášni, ktorou ich vŕšilo a interpretovalo, a napokon, ale nie na poslednom mieste, vo svojej charakternosti.“ Nuž áno. O tú úctu k faktom a o charakternosť ide predovšetkým.

Literatúra

BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 17 – 42.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. a kol.: Oráce o sémantické struktuře věty. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1973.

DOLNÍK, J.: Kritika jazykovej kritiky. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 28 – 34.

DOLNÍK, J.: Jazykový systém a kodifikácia. Slovenská reč, *64*, 1999, s. 106 – 113.

ĎUROVIČ, Ľ.: Za Eugenom Paulinym. Premeny, *20*, 1983, s. 86 – 87.

FURDÍK, J.: Oporný pilier slovenskej jazykovedy (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho). Slovenská reč, *57*, 1992, s. 321 – 324.

HORECKÝ, J.: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. Slovenská reč, 44, 1979, s. 221 – 227.

HORECKÝ, J.: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Bratislava, Veda 1995, s. 31 – 34.

HORECKÝ, J.: Dielo P. J. Šafárika zo sociolingvistického aspektu. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 37 – 39.

Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. I – II. Red. J. Horecký. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov 1974.

KOČIŠ, F.: Z diskusie. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Red. M. Považaj. Bratislava, Veda 1995, s. 68 – 72.

LÖFFLER, H.: Germanistische Soziolinguistik. Berlin, E. Schmidt Verlag 1985.

MATTHEIER, K. J.: Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel. In: Sociolinguistics. An International Handbook of Science of Language and Society. 2 vol. Ed. U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier. Berlin – New York, Walter de Gruyter 1988, s. 1430 – 1452.

MIKO, F.: Životné dielo Eugena Paulinyho a jeho literárne súvislosti. Slovenská literatúra, *30*, 1983, s. 468 – 470.

Novoje v zarubežnoj lingvistike 20. Teorija literaturnogo jazyka v rabotach učonych ČSSR. Red. N. A. Kondrašov. Moskva, Progress 1988.

ONDREJOVIČ, S.: Bratislava versus stredné Slovensko I (Sociolingvistický pohľad). In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. Red. V. Patráš – P. Odaloš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1992, s. 226 – 232.

ONDREJOVIČ, S.: Sociolingvistický vs. „normativistický“ pohľad na jazyk. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 54 – 60.

ONDREJOVIČ, S.: Spomienka na Jozefa Muránskeho. Slovenská reč, *64*, 1999, s. 122 – 124.

ONDRUS, P.: Výskum slovenských nárečí v období socializmu. In: Studia Academica Slovaca. *4*. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 211 – 219.

ONDRUŠ, Š.: Profesor Eugen Pauliny a jeho lingvistické dielo. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica XXIII/XXIV. Bratislava 1971/1972, s. 3 – 6.

PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha, Academia 1980.

PAULINY, E.: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikácie (146 rkp. s.).

PAULINY, E.: „Mäkké“ nárečie Banskej Bystrice a okolia a jeho vznik. In: Carpatica 1. Zv. 2, rad A. Praha 1939, s. 310 – 328.

PAULINY, E.: Namiesto úvodu o slovenskom purizme. Slovo a tvar, *1*, 1947, s. 1 – 3.

PAULINY, E.: Spisovný jazyk a demokratizácia kultúry. Slovenská reč, *14*, 1948/49, s. 129 – 142.

PAULINY, E.: Poznámky k vzniku slovenskej národnosti zo stanoviska historickej jazykovedy. Historický časopis, *7*, 1959, s. 91 – 102.

PAULINY, E.: Vývoj nárečí vo vzťahu k vývoju spoločnosti. In: Problémy marxistické jazykovědy. Red. J. Bělič et al. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 349 – 361.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.

PAULINY, E.: Kultúrnohistorické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách spisovnej slovenčiny. In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1964, s. 37 – 45.

PAULINY, E.: Oponentská správa o Slovníku slovenského jazyka. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 7 – 13.

PAULINY, E.: Kedy som sa rozhodol stať lingvistom. Slovenský jazyk a literatúra v škole, *22*, 1972/73, s. 122 – 124.

PAULINY, E.: Znalosť normy spisovnej slovenčiny v jednotlivých vrstvách obyvateľstva. In: Govorite formi i slovenskite literaturni jazici. Red. B. Koneski et. al. Skopje, Makedonska akademia naukite i umetnostite 1973, s. 81 – 82.

PAULINY, E.: Z diskusie. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov 1974, s. 164 – 166.

PAULINY, E. (1976a): Kodifikacija literaturnogo jazyka i upotreblenije neliteraturnych sredstv. In: Problema normy v slavianskich literaturnych jazykach v sinchronnom i diachronnom aspektach. Red. F. P. Filin – A. I. Gorškov. Moskva, Nauka 1976, s. 40 – 46.

PAULINY, E. (1976b): Slovenské nárečia za socializmu. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 23 – 26.

PAULINY, E.: O jednom type variantnosti v slovanských spisovných jazykoch. In: Warjancja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich. Red. S. Urbańczyk. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1977, s. 61 – 67.

PAULINY, E. (1979a): Ako socialistická výstavba Slovenska ovplyvňuje podobu spisovného jazyka. In: Studia Academica Slovaca. *8*. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1979, s. 289 – 301.

PAULINY, E. (1979b): Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1979, s. 51 – 53.

PAULINY, E. (1979c): Spoločenské funkcie strednej slovenčiny pred Štúrom. Slovenská reč, *21*, 1979, s. 43 – 51.

PAULINY, E.: Die Dialekte von Banská Bystrica und Umgebung heute. In: Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht. Red. G. Jäger – R. Heinisch. Leipzig, Karl-Marx-Universität 1982, s. 140 – 149.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

PECIAR, Š.: Z diskusie. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov 1974, s. 147 – 150.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Nové vydanie Krátkeho slovníka slovenského jazyka. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 119 – 125.

ROMAINE, S.: Socio-historical linguistics, its status and methodology. Cambridge, Cambridge Press 1984.

RUŽIČKA, J.: Záver diskusie k základným referátom. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 132 – 133.

RUŽIČKA, J.: O sile dialektickej metódy. In: K princípom marxistickej jazykovedy. Red. S. Ondrejovič. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1985, s. 262 – 265.

SLANČOVÁ, D. – SOKOLOVÁ, M.: Výsledky a perspektívy sociolingvistického výskumu prešovských vysokoškolákov (k jazykovej situácii na východnom Slovensku). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 213 – 224.

ŠTÚR, Ľ.: Nauka reči slovenskej. Prešporok 1846.

TIBENSKÁ, E.: Syntaktická rovina slovenčiny – súčasný stav a perspektívy jej výskumu s ohľadom na normu a kodifikáciu. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava 1997, s. 225 – 233.

Ján Horecký

SÉMANTICKÉ POLE SLOVESA **PADAŤ**

HORECKÝ, J.: On the Semantic Field of Slovak Verb *padať*. Slovenská reč, *64*, 1999, No. 2, pp. 83 – 91. (Bratislava)

The semantic field of Slovak verb *padať* (to fall) is relatively extensive. It comprises of about ten verbs. This microsystem is closed, but it is characterized by some analogical derivations of the names of

processes and substances. In some cases the motivation is not clear, there are also some calques from Latin and German.

V úsilí o vyzdvihnutie systémovej povahy slovnej zásoby sa prejavuje tendencia vymedzovať menšie, ľahšie vymedziteľné útvary, nazývané často aj ako čiastkové systémy alebo mikrosystémy. Najčastejšie sa takto vymedzujú slovotvorné hniezda, lebo sa do nich ľahko a presvedčivo zaraďujú slová odvodené od toho istého základového slova, a to na základe zreteľných motivačných vzťahov. Preto možno súhlasiť napr. s vymedzením K. Buzássyovej, ktorá hovorí, že slovotvorné hniezdo je „usporiadaný súbor slov s tým istým koreňom, medzi ktorými sú reálne vzťahy odvodenosti (motivačné vzťahy) živo pociťované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku“ (1989, s. 39).

Ani vyžadovaná zreteľnosť motivačného vzťahu však nie je vždy jednoznačná. Ak sa napr. konštatuje, že v slovotvornom hniezde slovesa *padať* má pevné miesto dejové podstatné meno *pád*, neberie sa do úvahy skutočnosť, že substantívum *pád* (vo význame „zánik“, napr. *pád pevnosti*) nie je odvodené od slovesa *padať* vo význame „klesať vo vertikálnom smere“, ale od jeho preneseného významu „strácať postavenie, zanikať“. Tým sa dokazuje, že do rozboru slovotvorného hniezda patrí nielen zisťovanie motivačných vzťahov medzi základovým slovom a formantom, ale ako predpoklad určenia faktickej motivácie aj analýza významovej štruktúry základového slova i všetkých od neho odvodených slov. Tým sa zároveň ukazuje, že nestačí skúmať len slovotvornú stránku takéhoto hniezda, ale aj významovú stránku jeho zložiek. Ale tým sa spochybňuje aj samo pomenovanie slovotvorné hniezdo.

Namiesto pomenovania hniezdo sa tu núka pomenovanie pole, najmä ak sa podľa J. Dolníka vymedzuje ako paradigmatické zoskupenie alebo štruktúra významu. Možno uvažovať aj o pomenovaní sémantické pole, resp. ešte jednoznačnejšie onomaziologické pole, ak sa chápe podľa J. Dolníka (1993, s. 29) ako metajazykový konštrukt, prirodzene, s rešpektovaním dvoch základných operácií, a to onomaziologickej a sémaziologickej.

Z načrtnutých poznámok vyplýva, že pri skúmaní sémantického poľa slovesa *padať* treba skúmať jednak významovú štruktúru tohto základového slova, resp. overiť jeho významovú štruktúru zachytenú v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1997; KSSJ), ale paralelne aj významovú štruktúru jeho dokonavého pendantu *padnúť*.

Sloveso *padať* vyjadruje vlastne neohraničený dej, ktorý nemá vymedzený začiatok ani koniec. Tieto vonkajšie okolnosti sa v prípade potreby vymedzujú vhodnými príslovkovými určeniami: *padať zo stromu, padať na zem, padať von alebo dovnútra nejakého priestoru, pod istý predmet, ponad istý predmet, cez otvor v pred-*

mete, smerom dopredu alebo dozadu. Všetky takéto určenia však dostávajú jazykové vyjadrenie aj príslušnými predponami.

Začiatok, určenie miesta, z ktorého sa dej odvíja, sa vyjadruje slovesom *spadať/spadnúť, odpadať/odpadnúť*, pričom slovesom *spadať* sa vyjadruje aj dokončenie deja na nejakom predmete. Dokončenie deja (bez vymedzenia začiatku) sa vyjadruje slovesom *dopadať/dopadnúť*, v menšej miere aj slovesom *pripadať/pripadnúť* (to najmä v prenesenom význame, napr. *pripadať na nedeľu*). Začatie deja v nejakom priestore sa vyjadruje slovesom *vypadať/vypadnúť*, dokončenie deja v priestore slovesom *vpadať/vpadnúť* a *zapadať/zapadnúť*. Pokračovanie deja po prekonaní prekážky otvorom sa vyjadruje slovesom *upadnúť*, v istej miere aj slovesom *opadať/opadnúť*, po prekonaní ponad prekážku slovesom *prepadať/prepadnúť*.

Osobitný prípad predstavuje horizontálny pohyb, najmä jeho dokončenie (začatie sa spravidla nevyjadruje) sa vyjadruje slovesami *napádať/napadnúť* a *prepadať/prepadnúť*.

Pri analýze sémantického poľa slovesa *padať* treba skúmať substantíva odvodené od základového slovesa i od predponových slovies a ich významovú štruktúru a napokon aj adjektíva odvodené od základového slovesa i od predponových slovies, ako aj prípadné ďalšie odvodeniny.

Vo významovej štruktúre slovesa *padať* sa v 3. vydaní KSSJ rozlišuje 12 významov, na rozdiel od prvého vydania sa pridáva 11. význam „pripadať na istý časový termín“ (*Nový rok pripadá na stredu*) a 12. subšt. *padaj(te)!* vo význame „choď(te) preč!, odíď(te)!, stratí(te) sa!“ Menšie úpravy sú vo frazeologizmoch.

Na rozdiel od Slovníka slovenského jazyka (SSJ) sa v KSSJ neuvádzajú významy 6. byť prchký, 10. pôsobiť na niekoho, ale uvádza sa 9. význam „ťaživo doliehať“ a 13. význam „prechádzať na niekoho“.

Vcelku sa však vo všetkých našich slovníkoch zachováva členenie významov od konkrétnych, priamych po posunuté, prenesené, a to v línii klesať – klesať z niečoho – strácať zvislú polohu – klesať na niečo – hynúť – prestávať pôsobiť – dotýkať sa.

Pri prihniezdovanej dokonavej podobe *padnúť* sa v KSSJ dodáva ako 10. význam hovorový význam „úplne sa minúť“, inak sa štruktúra i výklad tohto slovesa ponecháva. V SSJ sa dokonavá podoba *padnúť* uvádza ako osobitné heslo, a teda aj bez odkazovania na podobu *padať*, vcelku sa však zachováva obsah pri mierne zmenenej organizácii významov.

Dejové podstatné meno *pád* sa tradične člení na význam „súvisiaci s padaním i padnutím (zánik, strata)“, pripisuje sa mu aj význam „mravný poklesok“ a význam gramatického termínu (casus). Nerešpektuje sa teda fakt, že prvý význam je odvodený od nedokonavej podoby, ostatné od dokonavej podoby a že teda ide vlastne o

homonymá, pričom homonymita je podporovaná aj prídavným menom *pádový*, ktoré sa odvodzuje len od gramatického významu. Nerešpektovanie významovej štruktúry sa prejavuje aj v tom, že sa gramatický význam pokladá za jeden z významov základového slova *pád*. Je však otázne, či ide o homonymitu aj v spojeniach *smrtný pád* a *na žiaden pád* (v KSSJ sa spojenie *na žiaden pád* hodnotí ako zastarané).

Ďalšie odvodené substantíva sú *padák* a *padáčik* (s adjektívom *padákový*) a *padavka* (opadané ovocie). V SSJ sa uvádza aj homonymum *padavka* vo význame „sliznica v maternici" (decidua). Ani v jednom slovníku sa neuvádza slangové spojenie *máš padáka* vo význame „si prepustený z práce".

Z prídavných mien sa uvádza podoba *padací* (*padací most*), ako zriedkavá aj *padavý* (*padavý štart*). S dokončením deja súvisí adjektívum *padlý* (prenesene aj knižne *padlí hrdinovia, padlé dievča*). Motivačná súvislosť sa nedá preveriť v adjektíve *pádny*, resp. v príslovke *pádne* a substantíve *pádnosť*. Azda je tu v pozadí význam „ktorý silno, presvedčivo (do)padá, resp. aspoň tak pôsobí".

Pri odvodzovaní slovies sa popri predponách so súčasnou vidovou funkciou využívajú aj predpony s významom dokončenia deja (spôsob slovesného deja); takéto predpony sa pridávajú k základnej nedokonavej podobe: *dopadať* – prestať padať (napr. *keď kamene dopadali, pohli sme sa ďalej*), *prepadať, vypadať* – prestať prepadávať, vypadávať (*malé zrná prepadali*), *opadať* (*ovocie opadalo*), *zapadať* (*chodníky zapadali lístím*), *pripadať (lístím)*.

Osobitné postavenie má predpona *po-*: pripojením k opakovacej podobe sa tvorí dokonavá podoba s významom „všetko jedno po druhom", napr. *všetci popadali na zem, vtáky povypadávali z hniezda, rytieri tu ponapádali všetky hrady, mnohí žiaci poprepadúvali z fyziky, pretekári postupne poodpadávali*.

Základové sloveso *padať/padnúť* je podmetové, preto aj niektoré predponové odvodeniny majú podmetový charakter: sú to *napadať/napadnúť, vypadať/vypadnúť*. Niektoré sa však pripojením predpony menia na predmetové, najmä ak ide o pohyb v horizontálnom smere, napr. *napádať/napadnúť, prepadať/prepadnúť, dopadnúť niekoho* (prichytiť).

Zvratným zámenom sa vyjadrujú zmeny stavu: *rozpadať sa/rozpadnúť sa, prepadnúť sa*. Niektorými predponami sa vyjadrujú príslovkové významy: *dopadať/dopadnúť na zem, zapadať/zapadnúť do blata, vypadnúť z hniezda*. V takýchto slovesách sú časté prenesené významy: *padnúť do jamy – padnúť do osídiel, zapadnúť do bahna spoločnosti, zapadnúť do krčmy, do spoločnosti, vypadnúť z hniezda – vypadnúť z mesta, z tempa*.

Od základného významu „klesať vertikálnym smerom" je odvodené len sloveso *spadať/spadnúť*. Je pozoruhodné, že významovo rozvinutejšia je tu dokonavá podoba. V KSSJ sa registrujú tieto jej významy (uvádzame ich bez zachovania poradia): 1. padnúť dole – *spadol zo stromu* (bez nedokonavej podoby), 2. klesnúť nižšie –

spadol pod plot (bez nedokonavej podoby), 3. rozpadať sa – *dom je na spadnutie* (bez nedokonavej podoby, ale význam je vlastne vidovo neutralizovaný), 4. stratiť sa, zaniknúť – *spadnúť z pliec, kameň spadol zo srdca* (bez nedokonavej podoby), 5. napadať, padnúť – *spadol prvý sneh*.

Na druhej strane je len nedokonavá podoba, v ktorej je význam „klesať dole" značne zastretý. V KSSJ sa to naznačuje aj tým, že sa sloveso *spadať* uvádza ako osobitné heslo. Jeho významy sú: 1. voľne visieť (teda vôbec nejde o klesanie!), 2. zvažovať sa, nakláňať sa (*domy spadajú k ceste*) a napokon 3. v prenesenom zmysle patriť k niečomu (*spadať do právomoci*). Je tu prihniezdovaná aj podoba *spadávať*, ale zdá sa, že nie je doložená, ba ani doložiteľná, čiže ide len o potenciálny tvar.

Od slovesa *spadnúť* sú dve dejové podstatné mená, zreteľne odlíšené kvantitou. Podoba *spad*, novšie utvorená v opretí o slovo *odpad*, označuje to, čo spadlo, napadlo na istú plochu (*rádioaktívny spad*) a dá sa merať, hodnotiť. V podobe *spád* sa zachováva kvantita v opretí o bezpredponovú podobu *pád*, lebo nikde inde nenastáva predlžovanie. Registrujú sa dva významy, dejový (*rýchlym spádom*) a miestny (zreteľný najmä v spojení *spádová obec*). Od miestneho významu je odvodené podstatné meno *spádovisko* – naklonená plocha na spúšťanie vozňov pri rozraďovaní, ako aj podstatné meno *spádnica* – myslená čiara v smere sklonu terénu.

Slovesom *dopadať/dopadnúť* sa vyjadruje klesanie zasahujúce dole umiestnený podklad (*kvapky dopadajú na zem*). V prenesenom význame (a v zmysle horizontálneho pohybu) je najmä spojenie *dopadnúť zlodeja* (KSSJ ho hodnotí ako zastarávajúce), pričom tu niet nedokonavej podoby. Ešte väčší sémantický posun je vo význame „skončiť sa, dosiahnuť koniec" (*vždy to nejako dopadne, šťastne dopadnúť*).

Homonymná podoba *dopadať* vyjadruje dokončenie opakovaného, trvacieho deja – prestať padať.

Dejové podstatné meno *dopad* označuje jednak dopadnutie či dopadanie na podložku (*dopad na obidve nohy*), jednak skončenie i výsledok, účinok, dosah: *mať dopad na zvýšenie cien* (KSSJ hodnotí slovo *dopad* v tomto význame ako subštandardné). V prvom význame je možné vzťahové prídavné meno (*dopadová noha* – na ktorú sa spravidla dopadá).

Sloveso *zapadať* má základný význam „klesaním sa dostávať pod normálnu úroveň, pod horizont" (*slnko zapadá*), ale aj do prázdneho priestoru, pod horizont (*zapadať do blata*, prenesene aj *zapadať do rámca udalostí, do kruhu priateľov*). V ďalšom posune vzniká význam „stratiť sa, zmiznúť" (*zapadať do zabudnutia, ich slová zapadali vo všeobecnej vrave*). V konkrétnom prenesenom význame ide o klesanie do pripravenej diery (*kľúč zapadá do zámky*).

Homonymná podoba *zapadať* znamená „pokryť sa vrstvou niečoho" (*knihy zapadali prachom, zapadaná cestička*).

Dejové podstatné meno *západ* vyjadruje jednak dej, zapadanie (*západ slnka*) alebo skončenie deja, zapadnutie (*po západe slnka*), jednak priestor, kde zapadá slnko (*na západe krajiny*; sem patrí aj proprium *Západ* – západná Európa). Špecifický význam je v spojení *na dva západy* – na dvojité zapadnutie do určeného priestoru v zámke.

K podstatnému menu *západ* sa viaže v miestnom význame meno obyvateľa *západniar* (a prídavné meno *západniarsky*), ale aj hovorové meno stúpenca západu *západník* (s adjektívom *západnícky*, potenciálne aj substantívum *západníctvo*). Podstatným menom *zapadákov* sa označuje zapadnuté, zastrčené, vzdialené miesto.

Proti zaniknutej podobe *zapadlý* sa využíva prídavné meno *zapadnutý* vo význame „stratený, bezvýznamný" (*zapadnutá dedina*) alebo „zaniknutý" (*zapadnutá sláva*). Živé je azda len spojenie *zapadlí vlastenci* (podľa názvu istého románu).

Sloveso *vypadať* svojou predponou ukazuje, že ide o klesavý pohyb po vyslobodení z istého uzavretého priestoru, teda znamená „uvoľniť sa a klesať nadol". Uzavretý priestor (resp. uvoľnenie z neho) ostáva motivačným príznakom aj pri smerovaní von v horizontálnej rovine, a to najmä v prenesenom význame (*vypadnúť z mesta, z domu*), ale v ďalšom stupni obraznosti aj v spojeniach *vypadnúť zo súťaže, z poradia*, ba aj *vypadnúť z tempa*. Narušenie normálneho chodu sa vyjadruje spojením *vypadol prúd, zvuk, obraz*.

Homonymným slovesom *vypadať* sa vyjadruje postupné zaniknutie padania (*vypadali mu vlasy*).

Dejovým podstatným menom *výpad* sa označuje prudký pohyb z priestoru von alebo z miesta dopadu, zriedkavejšie aj náhle zaútočenie, náhly útok. V prenesenom význame aj prudký útok na niekoho vo verejnosti, v tlači. V pôvodnom význame sa slovom *výpad* pomenúva rýchly pohyb vpred, najmä útočný pohyb vpred, napr. v šerme.

Prídavným menom *výpadový* sa charakterizuje to, čo slúži na vypadnutie, na rýchly odchod (*výpadová cesta*), ale aj to, čo sa týka pohybu vpred v športe (*výpadová noha* v šerme). Zo spojenia *výpadová cesta* vzniká univerbizáciou tvar *výpadovka*.

Podstatným menom *výpadok* sa označuje výsledok deja, dôsledok vypadnutia, zánik (*výpadok prúdu*). Prídavné meno *výpadkový* je potenciálne, zdá sa málo doložené i málo potrebné.

Sloveso *napádať* je už mierne vzdialené od základného významu „klesať, vertikálne sa pohybovať" (odlišnosť významu sa naznačuje aj odlišnou kvantitou). Ide tu o pohyb smerom k objektu, často útočný, agresívny (*napádať nepriateľa zboku*, ale aj o škodcoch – *kobylky napádajú úrodu*). Ešte ďalší posun je v spojení *napádať/napadnúť zmluvu o neútočení*. V abstraktnom zmysle treba chápať spojenie *na-*

padá ma myšlienka (akoby vhupla do mysle) od slovesa *napadať*. Vo všetkých významoch je bežná aj dokonavá podoba.

Klesavý pohyb je v pozadí slovesa *napádať (na jednu nohu)* vo význame „krívať“. Bolo by možné chápať ho aj ako homonymum (tak sa hodnotí v KSSJ), ale predsa tu je ešte istý významový vzťah. Naopak, význam dole alebo dopredu nie je v homonymnom slovese *napadať*, pri ktorom sa predponou *na-* vyjadruje dokončenie trvacieho deja (*napadalo orechov, veľa snehu*). Jednorazový dej sa vyjadruje dokonavou podobou (*napadlo veľa snehu*).

Dejové podstatné meno *nápad* sa viaže predovšetkým na význam „dostať do mysle“. V administratívnej terminológii sa slovom *nápad* označuje počet prijatých spisov, prípadov na riešenie.

Podstatné meno *nápadník* je vlastne homonymné. V prvom prípade sa ním označuje osoba, ktorá „napáda“ osobu ženského pohlavia, prejavuje o ňu záujem. V druhom prípade nie je v základe sloveso *napádať*, ale podstatné meno *nápad* – ide o zbierku zaznačených nápadov, myšlienok.

Prídavné meno *nápadný* a podstatné meno *nápadnosť* sa tiež vzťahuje na nápad – myšlienku. Pri prídavnom mene *nápadný* možno azda uvažovať o vzťahu k prenesenému významu slovesa *napádať* – útočiť na zrak vnímajúcich.

Predponou *o-* v slovese *opadať/opadnúť* sa vyjadruje klesanie po oddelení, odlúčení od pevného podkladu (*lístie opadá*), ale aj klesanie majúce za následok stratu istých častí (*strom opadá*). Ďalším významom je klesanie, klesnutie pod istú úroveň (*hladina riek opadá*, ale aj prenesene *vášne opadajú*, resp. častejšie v dokonavej podobe *vášne opadli*). Zníženie, narušenie normálneho stavu sa vyjadruje v spojeniach ako *plecia mu opadajú* (pri chorobnom chudnutí), *celý (akoby) opadol*.

Spôsob slovesného deja – odlúčenie jednotlivých častí a dokončenie ich padania – sa vyjadruje homonymným dokonavým slovesom *opadať* (*jablká nám opadali*).

Výraznejšie odlúčenie, oddelenie sa vyjadruje predponou *od-* (*omietka postupne odpadá zo stropu, ovocie odpadá zo stromov*). Význam odlúčenia od normálneho stavu a následného klesnutia možno vidieť v spojení *často odpadá od únavy*. Význam odlúčenia je aj v spojení *odpadá od viery*. Typický je význam „nekonať sa“ (*odpadá dejepis, prednáška, seminár*, ako aj v spojení *odpadajú mi ďalšie povinnosti*).

Potenciálne jestvuje aj homonymná podoba *odpadať* vo význame „dokončiť odpadanie po kúskoch“ (*odpadali všetky hrušky*).

Dejové podstatné meno *odpad* má jednak dejový význam (*odpad vody*), ale aj s tým súvisiaci miestny význam (*odpad splaškov*). Najčastejšie sa však ako odpad označuje to, čo ostalo po spracovaní (*tuhý domový odpad*). Výsledok deja sa označuje aj podstatným menom *odpadok*, ale na rozdiel od substantíva *odpad* ide

obyčajne o už nepoužívateľné zvyšky, kým napr. odpad po strihaní nejakej látky, plechu sa ešte dá spracovať. Okrem toho slovo *odpadok* sa používa najčastejšie v množnom čísle. K obidvom podstatným menám sú vzťahové prídavné mená *odpadový* (*bezodpadová technológia*) a *odpadkový* (*odpadkový kôš*).

Príznačné je pomenovanie osoby, ktorá sa odlúčila od nejakej skupiny, najmä náboženskej – *odpadlík*. K nemu je podstatné meno *odpadlíctvo*.

Sloveso *upadať/upadnúť* má len abstraktné, obrazné významy. Bližšie k základnému významu „klesať nadol" je význam „dostávať sa do istej nepríjemnej situácie", a to fyzicky (*upadnúť do rúk mafiánov*), ale aj psychicky (*upadnúť do mdlôb, upadnúť do zabudnutia*). Všeobecnejší je význam „strácať hodnotu, znižovať kvalitu" v spojeniach ako *upadá vedomie zodpovednosti za deti*, resp. *upadá morálka*.

Najmä s týmto významom súvisí dejové podstatné meno *úpadok* – výsledok upadania (*úpadok spoločnosti, úpadok umenia*). Od neho je utvorené aj vzťahové prídavné meno *úpadkový* (*úpadkové umenie*).

Značne oslabený vzťah k základovému slovesu *padať* je pri slovese *pripadať*. Vyjadruje sa ním predovšetkým vznik vzťahu k istému subjektu, napr. v spojení *pripadá mi úloha*. Subjektívny vzťah vyjadruje aj spojenie *pripadá mi to smiešne*. Konkrétnejší je časový vzťah, napr. v spojení *sviatok pripadá na štvrtok*.

Dejové podstatné meno *prípad* by sa dalo interpretovať ako to, čo pripadlo, čo sa stalo v istom termíne, ale pravdepodobnejší je výklad, že ide o kalk z latinského slova *accidens*, v ktorom je základové slovo *cado* – padám a predpona *ad* – ku.

Prídavné meno *prípadný* nesúvisí s podstatným menom *prípad*; vzťah sa vyjadruje podobou *prípadový* (porov. *prípadová štúdia* od angl. *case study*, ale azda tiež z latinského *eventum* – udalosť, resp. *eventualis*).

Sloveso *prepadať/prepadnúť* v súlade s významom predpony *pre-* označuje padanie cez nejakú prekážku (*zrnká prepadajú cez oká na site*), ale v opore o sloveso *napádať* znamená aj útočiť, najmä neočakávane útočiť (*prepadať cestujúcich, prepadnúť predajňu*). Náhlosť, neočakávanosť sa vyjadruje v spojeniach ako *prepadať panike, prepadla ma úzkosť*. S padaním cez otvor na nižšiu úroveň súvisí spojenie *prepadať/prepadnúť v škole*. Od toho je odvodený aj význam „mať neúspech" (*hra prepadla na celej čiare*). Myslenou prekážkou môže byť aj istá časová bariéra, napr. v spojení *nepoužité lístky prepadajú/prepadnú*.

Homonymné dokonavé sloveso *prepadať* má význam „dokončiť padanie cez prekážky, resp. otvory" (*prepadali všetky zrnká*).

Dejové podstatné meno *prepad* znamená predovšetkým náhly útok, útočenie či zaútočenie (*prepad zákopov*), teda nedokonavé i dokonavé, ale v ďalšom význame aj padanie (*prepad vody cez hrádzu*) i miesto padania. Bežný je aj význam „veľký neúspech" (*celkový prepad hospodárstva*).

Bežné je prídavné meno *prepadový*, najmä v spojení *prepadové komando*.

Slangovým podstatným menom *prepadák* sa označuje umelecký výtvor (resp. aj iná aktivita), ktorý nemal úspech, resp. aj sám neúspech (*je to prepadák*).

Nejestvuje podstatné meno *prepadlík*, ktoré by bolo analogické k podstatnému menu *odpadlík*.

Vcelku osihotené je sloveso *predpadať/predpadnúť* v konkrétnom miestnom význame. Známe je však v podobe trpného príčastia v názve *predpadnutá maternica*, resp. v podobe slovesného podstatného mena *predpadnutie maternice*. Ide o kalk z lat. *prolaps*.

Od základného významu „klesať nadol" sa sloveso *vpadnúť* (len v dokonavej podobe) odlišuje v tom, že nepredpokladá klesanie z vyvýšeného miesta, ale iba do hĺbky, resp. do vnútra (*vpadnúť do jamy, do blata*). So slovesom *napadnúť/napádať* súvisí význam „vniknúť do priestoru vojenskou silou". Bez príznaku násilia je význam „náhlivo vojsť" a v prenesenom zmysle aj „zamiešať sa do rozhovoru" (*vpadol do dialógu*).

Dejové podstatné meno *vpád* označuje predovšetkým vniknutie vojska na isté územie, ale aj náhle vniknutie vôbec (*vpád studeného vzduchu do strednej Európy*). Potenciálne je prídavné meno *vpádový*.

Sémantické pole slovesa *padať* je pomerne rozsiahle. Okrem základového slovesa zahrnuje aj desiatku predponových slovies s kategóriou vidu, z toho pri siedmich sa uplatňuje aj kategória spôsobu slovesného deja, vytvárajúc tak homonymné dvojice. Vcelku je to však uzavretý sémantický systém, nepritvárajú sa ďalšie predponové slovesá. Táto vlastnosť sa kompenzuje hojným analogickým pomenúvaním dejov i substancií. V samej významovej štruktúre základového slovesa sa uvádza 10 – 12 významov, a to rozdielne v nedokonavej a dokonavej podobe.

Od všetkých slovies sa odvodzujú podstatné i prídavné mená, ale vždy od konkrétnych lexií. Aj v odvodených podstatných menách, najmä dejových, sa často zachováva vidový rozdiel. V niektorých prípadoch je nezreteľný motivačný vzťah, niekedy ich možno chápať ako kalky z nemčiny a latinčiny. Niektoré odvodeniny majú odborný ráz, pri niektorých sa prejavuje expresívnosť.

Literatúra

DOLNÍK, J. – BENKOVIČOVÁ, J. – JAROŠOVÁ, A.: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava, Veda 1993.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 38 – 44.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková a M. Považaj. 3., dopln. a preprac. vyd. Bratislava, Veda 1997.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. Jozef Mlacek

DIAĽNICA A SUPERDIAĽNICA

MLACEK, J.: Highway and Superhighway. Slovenská reč, *64*, 1999, No. 2, pp. 91 – 95. (Bratislava)

Occurence of the new word „superdiaľnica“, which appears in the spheres of modern communication technologies, gives an opportunity to reflect on its attributes, but also on the starting point – word „diaľnica“. Author studies circumstances, which decided, that in language (practice) has been prevailed the recommended word „autostráda“ not recommended word by theory „diaľnica“. In the final chapter of the paper the author hints to the stylistic value of the transfered meaning of the word „diaľnica“ and derived neologism „superdiaľnica“. No one of this means he doesn‘t consider to be terms from appropriate sphere, but he evaluates them like so-called professionalisms.

Slovo *diaľnica* prijímala naša jazyková kultúra od samého začiatku s pomerne veľkými výhradami. V 1. zväzku Slovníka slovenského jazyka (1959; ďalej SSJ) sa toto slovo ešte vôbec nezaznamenáva (hoci v praxi sa už zaiste muselo v tom čase vyskytovať), v 6. zväzku SSJ s doplnkami a dodatkami (1968) ho už možno nájsť, ale s kvalifikátorom *čes*., teda ako slovo, ktoré ako výpožička z blízkej češtiny nie veľmi vyhovuje našej jazykovej praxi a jej kultúre. Táto jeho charakteristika sa v podstate opakovala v rozličných drobných príspevkoch o jazykovej kultúre aj po celé ďalšie dve desaťročia. Napriek tomu však slovo *diaľnica* v praxi zostávalo, úzus nikdy celkom neakceptoval odporúčania, aby sa nahrádzalo slovom *autostráda*. O jeho stabilite v bežnej praxi už nehovorí iba uvedený fakt, že ho totiž bežný úzus preferoval pred odporúčaným slovom *autostráda*, ale ešte viacej to, že sa slovo *diaľnica* stáva východiskom ďalších slov (napr. adjektív *diaľničný* a najnovšie aj *diaľnicový*) a slovných spojení (napr. *správa diaľnic*, *sústava diaľnic*), že tu teda v našej slovnej zásobe vzniká akási menšia čeľaď slov súvisiacich práve so slovom *diaľnica*.

V takejto situácii, keď sa na jednej strane pre dobrú a starostlivú jazykovú prax slovo *diaľnica* neodporúčalo, ale na druhej strane ono čoraz pevnejšie zakotvuje v súčasnej slovnej zásobe, zostavovatelia Krátkeho slovníka slovenského jazyka zachytávajú slovo *diaľnica* bez akýchkoľvek limitujúcich poznámok, teda ako bežný lexikálny prostriedok súčasnej slovenčiny. A práve táto zreteľná zmena v kodifikačnom spracovaní tohto slova nás vedie k zamysleniu nad ním, k hľadaniu odpovedí na takéto otázky: Prečo naša jazykoveda zaujímala v minulosti k tomuto slovu spomínaný rezervovaný, resp. až odmietavý postoj? V čom spočívala príťažlivosť tohto

slova pre jazykový úzus, pre prax, že sa ono nielen udržalo v slovnej zásobe, ale sa aj zreteľne rozšírilo, a to aj napriek uvedeným odporúčaniam na jeho substituovanie? Z čoho vychádza spomenuté prehodnotenie postoja k tomuto slovu v najnovších kodifikačných dielach?

Už pred vlastnou odpoveďou na uvedené otázky je evidentné, že sledované slovo má zaiste také vlastnosti, ktoré boli príčinou spomínaného odmietavého postoja jazykovedcov k nemu, ale muselo a musí mať aj také vlastnosti, ktoré rozhodli nielen o jeho spomínanom udržaní sa v jazykovej praxi, ale aj o prehodnotení jeho kodifikačnej charakteristiky. V nasledujúcich častiach tohto príspevku budeme preto venovať pozornosť obidvom postojom k platnosti slova *diaľnica*.

V prvých prístupoch k slovu *diaľnica* sa zdôrazňovala najmä neprimeranosť, nevhodnosť jeho slovotvornej stránky. Upozorňovalo sa predovšetkým na nevhodný slovotvorný základ *diaľ*-, ktorý v danom prípade naozaj nevyhovuje: diaľnica nie je cesta do diale, do dialí. Vieme, že slovenčina aj v iných prípadoch s týmto základom slovotvorne pretvárala prevzatia z češtiny: *Dální východ – Ďaleký východ*, *dálnopis – ďalekopis*. V sledovanom prípade sa však takýto spôsob úpravy českého slova *dálnice* nenavrhoval, ale sa odporúčalo prevzatie internacionalizmu *autostráda*. To, že sa tu uprednostnilo takéto riešenie a nehľadala sa možnosť podobnej adaptácie ako v uvedených dvoch prípadoch, nebolo náhodné, ale skôr celkom zákonité.

Motivácia slova *diaľnica* (i českého *dálnice*) je totiž veľmi neurčitá: diaľnica nie je – ako sme naznačili už v úvode týchto poznámok – cesta, pre ktorú je najdôležitejšie alebo vôbec podstatné to, že vedie do dialí, do diaľok, na veľké vzdialenosti. Pre slovo *diaľnica* sú príznačné, ba podstatné iné špecifikačné sémy, predovšetkým to, že je to cesta aspoň so štyrmi jazdnými pruhmi, pričom jazdné pruhy v jednom smere sú výrazne oddelené od jazdných pruhov v opačnom smere, že sú tu iba mimoúrovňové križovatky, že z iných ciest sa na diaľnicu či autostrádu možno dostať iba osobitnými privádzacími cestami (je tu už aj novšie pomenovanie takejto cesty, totiž slovo *privádzač*), že takéto cesty vedú pravidelne mimo miest a dedín a že v dôsledku všetkého uvedeného sú to cesty, na ktorých je povolená podstatne vyššia rýchlosť vozidiel ako na ostatných cestách, a preto aj ich kapacita je oveľa vyššia ako na bežných cestách. Na pozadí všetkých týchto príznakov sa javí skutočnosť, že diaľnicu využívame najmä pri cestovaní na väčšie vzdialenosti, ako celkom podružná, nepodstatná.

Uvedený výpočet významových prvkov slova *diaľnica* dáva odpoveď iba na prvú časť spomenutých otázok, najmä na to, prečo sa miesto českého slova *dálnice* nehľadala adaptovaná podoba v tom smere, ako sa za slovo *dálnopis* našla podoba *ďalekopis*. Tento výpočet ešte neodpovedá na otázky, prečo sa v bežnej praxi nejako všeobecnejšie neprijalo ponúkané slovo *autostráda* a prečo sa napokon tak rozšírilo iba formálne adaptované slovo *diaľnica*.

Pristavme sa na tomto mieste najskôr pri odporúčanom slove *autostráda*. Hneď na prvý pohľad je zrejmé, že jeho veľkou výhodou je to, že ide o skutočný internacionalizmus. Potom však tým viacej prekvapuje fakt, že sa toto slovo neuplatnilo v našej živej reči nejako produktívnejšie. Čo mohlo byť prekážkou jeho všeobecnejšieho uplatnenia v slovenčine? Domnievame sa, že príčin bolo viacej, ale medzi najzávažnejšie spomedzi nich treba počítať tieto skutočnosti: 1. Samo odôvodňovanie nahrádzania slova *diaľnica* slovom *autostráda* bolo do istej miery vnútorne protirečivé: slovo *diaľnica* ako adaptácia českého slova *dálnice* sa odporúčalo nahrádzať iným slovom cudzieho pôvodu, slovom, ktoré je nášmu používateľovi rozhodne „cudzejšie" ako slovo prevzaté z príbuznej češtiny. 2. Odporúčané slovo *autostráda* je pre používateľa nášho jazyka motivačne dosť nepriehľadné a tým pre bežnú prax problematické: jeho druhá časť je pre nášho používateľa nemotivovaná (príznačné je, že niektoré jazyky túto časť kalkujú: porov. srbské a chorvátske *avtoput* – podľa neho je vo vojvodinskej slovenčine už dávno *autocesta*, maď. *autoút*, nem. *Autobahn* atď.) a prvá časť vyznieva z hľadiska svojej motivácie takisto dosť nezreteľne – autostráda nie je cesta iba pre autá, ale aj pre iné dopravné prostriedky, ktoré sa pohybujú rýchlosťou vyššou než 50 kilometrov za hodinu.

Z uvedených skutočností zreteľne vystupuje poznanie, že v danom bode už nejde iba o otázky systémovej normy, o ústrojnosť výstavby slova *diaľnica*, ale viacej o postoj k tejto norme, teda skôr už o komunikačné normy, ktoré tu hovorili v prospech nie síce celkom korektného, ale do istej miery predsa len motivačne zreteľnejšieho, transparentnejšieho slova *diaľnica*. Predchádzajúce zistenia totiž nehovoria iba o tom, prečo sa živšie neuplatnilo ponúkané slovo *autostráda*, ale aj o tom, prečo sa tu najbežnejším prostriedkom stalo práve slovo *diaľnica*. Ak totiž k uvedeným faktom pridáme zo sociolingvistického hľadiska dôležitú skutočnosť, že v čase spomenutého kolísania pri hľadaní najlepšieho výrazu sa slovenčina a čeština uplatňovali vedľa seba, že hlavná správa budovania ciest tohto typu bola v Čechách, že práve aj pri tomto konkrétnom slove sa v tom čase prejavoval politický a ideologický nátlak, aby sa slovenčina výraznejšie neodlišovala od češtiny, potom je celkom zreteľné, ba takmer zákonité, že keď v slovenčine nebolo vlastného pomenovacieho prostriedku, keď celkom nevyhovoval ponúkaný internacionalizmus a keď napokon v príbuznej češtine bolo pre Slováka motivačne predsa dosť zreteľné slovo *dálnice*, ktoré sa navyše ešte dalo aspoň do istej miery aj adaptovať, aj v slovenskej jazykovej praxi sa takmer všeobecne rozšírilo práve slovo *diaľnica*. Jeho prijatie a kodifikácia v najnovších príručkách teda nie je ničím iným ako potvrdením spomínanej skutočnosti, že tu naozaj komunikatívne normy nadobudli väčšiu váhu ako parciálne systémové normy. Uvažovanie o tom, ako by sa bola situácia vyvinula, keby nebolo spomínaného politického tlaku, ba až nátlaku, patrí už dnes do oblasti hypotéz.

Z lexikografického spracovania slov *diaľnica* a *autostráda* v najnovších slovníkoch možno usudzovať, že obidva názvy sa pokladajú za úplne rovnocenné, synonymné slová. V úze však – ako sme už naznačili – celkom zreteľne prevláda slovo *diaľnica*. K jeho dominancii v ostatných rokoch prispieva aj nový prenesený význam, ktorý sa uplatňuje iba pri ňom, nie však pri slove *autostráda*.

V oblasti najnovších informačných technológií (internet a pod.) sa bežne uplatňuje slovo *diaľnica* ako pomenovanie pre také prostriedky na odovzdávanie informácií, ktoré majú v porovnaní s bežnými prostriedkami neporovnateľne väčšiu kapacitu, takže umožňujú uskutočňovať veľký počet spojení naraz, súčasne. A keďže najnovšie prostriedky svojou kapacitou zasa ešte oveľa prekračujú doterajšie informačné diaľnice, začína sa hovoriť o informačných (napr. internetových) superdiaľniciach. Pretože ide o nové prenesenie významu slova *diaľnica* aj o vznik nového slova *superdiaľnica*, chceme sa pri obidvoch týchto nových výrazových prostriedkoch pristaviť v nasledujúcej časti tohto príspevku.

Uplatnenie nového významu pri slove *diaľnica* evidentne vychádza najmä z tých zložiek východiskového významu tohto slova, ktoré sme uviedli na konci výpočtu jeho špecifikačných sém, že totiž ide o pomenovanie cesty, ktorá umožňuje väčšiu (veľkú) rýchlosť dopravy a v dôsledku toho aj veľkú kapacitu dopravy. Ostatné sémy sú v nových súvislostiach nepodstatné, a preto sa pri novom význame strácajú. K nepodstatným sémam tu patria najmä zložky, ktoré by pri synonyme *autostráda* prinášala prvá časť tohto slova. Je preto celkom logické, že pri vzniku nového významu sa so slovom *autostráda* prakticky vôbec nepočítalo, že sa tu v našom jazyku vyskytuje iba slovo *diaľnica*. Povaha uvedených zmien v štruktúre nového významu v porovnaní so štruktúrou pôvodného významu slova *diaľnica* však neodpovedá iba na otázku, prečo sa pri prenášaní významu uplatnilo slovo *diaľnica* a nie *autostráda*, ale naznačuje aj odpoveď na otázku platnosti tohto nového významu. Práve zo spomenutých významových posunov dosť zreteľne vyplýva, že nový význam slova *diaľnica* nebude mať hodnotu terminologického pomenovania príslušného pojmu, ale že tu skôr pôjde o označenie na úrovni profesionalizmov. Nejde tu o nejaký slangizmus ani o termín, ale o názov, ktorý zodpovedá parametrom štandardného vyjadrovania v danej komunikačnej sfére.

Pri slove *superdiaľnica* sa v danej oblasti nových informačných technológií ponúka až dvojaké vysvetlenie jeho vzniku a fungovania. Slovo *superdiaľnica* mohlo vzniknúť ako špecifická odvodenina od slova *diaľnica* v jeho prvom význame, teda ako pomenovanie cesty autostrádneho, diaľničného typu, ktorá však má viacej jazdných pruhov ako bežná diaľnica (vieme, že najmä pri veľkomestách mávajú tieto cesty až po 4-6 pruhov v jednom smere: preto neprekvapuje, že v angličtine existuje ekvivalent *superhighway* už v tomto priamom význame), a toto slovo mohlo paralelne so spomínaným posunom pri fundujúcom slove *diaľnica* takisto nadobud-

núť v sledovanej komunikačnej sfére nový význam. Pre spomínanú angličtinu je pravdepodobnejšie práve toto vysvetlenie nového významu slova *superhighway*. V našom jazyku, v ktorom sa slovo *superdiaľnica* v naznačenom priamom význame (pri pomenovaní ozajstnej cesty príslušného typu) bežne nevyskytovalo, je preto pravdepodobnejší druhý spôsob interpretácie jeho vzniku, že totiž nevzniklo ako odvodenina od slova *diaľnica* v jeho priamom význame, ale že sa samostatne utvorilo od preneseného významu slova *diaľnica*. Kým anglický ekvivalent je skôr výsledkom sémantickej derivácie, v našom jazyku môžeme dané slovo pokladať skôr za výsledok slovotvornej derivácie. Pravda, uplatnenie polopredponového formantu *super-* je aj v sledovanom prípade pod zreteľným vplyvom utvárania ekvivalentnej anglickej predlohy. A práve tento prvok, ktorý má v sebe zreteľné hodnotiace komponenty, signalizuje, že ani pri slove *superdiaľnica* nemáme do činenia s terminologickým prostriedkom, ale že je to takisto skôr výraz na úrovni profesionalizmu typického pre komunikáciu vo sfére moderných informačných technológií.

Patrícia Ďurčová

PARENTÉZA V SÚČASNEJ SLOVENČINE

ĎURČOVÁ, P.: Parenthesis in the Contemporary Slovak Language. Slovenská reč, *64*, 1999, No. 2, pp. 96 – 105. (Bratislava)

In this article we are dealing with the parenthesis. Our understanding of this phenomenon is based on asyntactical inserting of the parenthesis into a main phrase or a sentence. Our definition of a parenthesis: it is a syntactic-textual and stylistic phenomenon, inserted in the main – leading sentence. As for its formal expression a parenthesis can be a phrase, word or sentence, often explanatory, qualifying and adding some piece of not necessary information into a main passage. Some types of parentheses express opinion of an author or his immediate ideas, thoughts. That is why the semantic relation of a parenthesis to a main passage or sentence is often very free. So – parenthesis as an added piece of information – is often characterized with other factors as – marking off by brackets, dashes, commas and typical voice timbre.

V našej jazykovede sú už dôkladne preskúmané mnohé javy patriace do syntaktickej roviny jazyka. Poznatky o týchto javoch sú dôležitým kľúčom k poznaniu a analýze takého syntaktického javu, akým je parentéza (parentetická výpoveď), v slovenskej lingvistike označovaná aj termínom vsuvka (ako synonymá sa používajú termíny vložka, vložená veta). Nejednotné a rôznorodé chápanie tohto nesmierne zaujímavého a zložitého jazykového javu dalo podnet na napísanie tohto príspevku s cieľom prispieť k bližšiemu vymedzeniu tohto javu a zosumarizovaniu náhľadov na parentézu, ako aj k objasneniu a bližšiemu vymedzeniu samotného pojmu parentézy. Poznatky zo syntaxe umožňujú podrobnejšie preskúmať parentetické výpovede, ich čoraz bohatší výskyt v súčasných jazykových prejavoch a ich diferencovanejšie používanie. V príspevku, ktorého hlavným teoretickým východiskom je monografia B. Rulíkovej Parenteze v současné češtině (1973), sa pokúsime o prehľad a zosumarizovanie názorov na parentézu v slovenskej jazykovede, o vymedzenie pojmu parentézy a napokon na základe excerpčného materiálu o analýzu parentéz, ktoré sú rôznorodé z obsahovej i formálnej stránky. V štúdii sa sústredíme najmä na prezentáciu tejto problematiky: I. Chápanie parentézy v našej jazykovede; II. Parentéza ako vložená výpoveď (vymedzenie pojmu); III. Syntakticky nezačlenené vložené výpovede.

I. Chápanie parentézy v našej jazykovede. – Všeobecný výklad o parentéze nachádzame v základných gramatikách a bližšie vymedzenie v niekoľkých príspevkoch. V Slovenskej gramatike (Pauliny a kol., 1968) sa vložky (parentézy) zaraďujú k javom bez platnosti vetného člena. Patria k nim slová, skupiny slov a celé vety, ktoré „tvarove i významove tvoria samostatné celky v rámci vety“ (tamže, s. 342). Ako samostatné celky s vetou gramaticky nesúvisia, súvisia však svojím významom

s jadrovou vetou, do ktorej sa vkladajú. Ich samostatnosť sa zvýrazňuje oddeľovaním od základnej vety čiarkami, pomlčkami, zátvorkami. Už v tomto vymedzení parentézy je podstatné vystihnutie základnej charakteristiky tohto javu.

V Slovenskej gramatike (Pauliny, 1981) autor upozorňuje na to, že parentéza je vsunutá výpoveď, ktorá má svoju charakteristickú intonáciu a ňou sa odlišuje od vlastnej výpovede; intonačne má charakter samostatnej alebo vedľajšej vety. Podľa toho aj rozlišuje vetné vsuvky, ktoré majú podobu hlavnej vety a vyjadrujú vysvetlenie alebo doplnenie k obsahu výpovede, a vetné vsuvky, ktoré majú podobu vedľajších viet a uvádzajú sa spojkami *aby, ako*. Autor upozorňuje na ich podobnosť so zreteľovými vedľajšími vetami so spojkou *ako*. V Slovenskej syntaxi (Orlovský, 1971) autor píše, že o parentézu ide iba vtedy, keď podávateľ narúša hlavnú myšlienku organicky súvislého jazykového prejavu. Parentézu rozdeľuje na vetnú a lexikalizovanú, pričom rozvádza, čo všetko môže parentéza vyjadrovať (napr. bližšie vysvetlenie situácie, dodatočné vysvetlenie, ospravedlnenie za neprimerané prirovnanie, zaklínanie, zariekanie, konštatovanie a pod.). J. Orlovský konštatuje, že slovná a výrazová parentéza často splýva s kontextom do celku, takže sa iba zriedkakedy oddeľuje interpunkciou. Vložená veta, vložka, súvetie sa od vety oddeľujú čiarkami, pomlčkami alebo zátvorkami.

Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 755) hovorí o parentéze v súvislosti s časticami: „Častice, ktoré sa nachádzajú vo vnútri výpovede, často modifikujú celú výpoveď, sú oddelené pauzami a fungujú ako vetné parentézy – vložky. Ich miesto však nie je pevné“. Uvedené gramatiky brali do úvahy vloženosť, gramatickú a významovú samostatnosť a zároveň významovú súvislosť parentézy.

Odlišne chápe parentézu J. Horecký (1962). Za základnú črtu parentézy považuje druhotnú komunikáciu. Píše, že v publicistickom štýle je veľmi príznačným prvkom využívanie dvoch oznamovacích pásem. V hlavnom pásme sa podávajú základné fakty, kým vo vedľajšom sa uvádzajú síce nepodstatné, ale dopĺňajúce fakty. Avšak jestvujú aj prípady, keď vsuvka priamo nesúvisí s faktami vlastného textu, vyjadruje sa ňou autorov postoj alebo komentár. V takomto prípade možno hovoriť o druhom, komentujúcom pásme v pravom zmysle slova. Takéto štylistické využívanie vsuvky je vhodné iba v niektorých žánroch, a to najmä v eseji, úvahe, v recenzii umeleckého diela. Ako štylisticky zámerne využívané prvky môžu fungovať aj vsuvky dopĺňacie a obmedzovacie. V ostatných žánroch sa vsuvky využívajú skôr len príležitostne a často len z technických (vetných) dôvodov.

O štylistické využitie parentézy ide aj J. Mlackovi v príspevku Vsuvka v diele Alexandra Matušku (1966). Autor vychádza zo základného delenia vsuvky na komentujúcu a dopĺňajúcu a okrem toho sa sústreďuje na modálnu vsuvku, ktorá vyjadruje postoj autora textu. J. Mlacek na jednej strane konštatuje, že úplnou lexikalizáciou parentéza stráca vetnú platnosť, ale na druhej strane sleduje u Matušku opač-

ný postup, a to tzv. osamostatňovanie častí vety: „To znamená, že niektorý vetný člen sa vyčlení, podáva sa ako príznakovo pripojený a má povahu parentézy. Takáto vsuvka má obyčajne povahu prívlastku alebo príslovkového určenia, prípadne vedľajšej vety v súvetí: *A sú tu – nedokončené ešte – trilógie: Karvašova, Zguriškina, Krnova. Situácia sa mení, keď ľud – v próze zo súčasnosti – na prvom pláne je*“ (tamže, s. 213). Autor hovorí, že väčšina vsuviek u A. Matušku má subjektivizujúcu až expresívnu funkciu, čo vyplýva z polohy vsuvky vo vete.

Problematikou parentézy sa J. Mlacek podrobnejšie zaoberá v príspevku Parentéza a jej členenie (1964). Za synonymné termíny takisto považuje výrazy vložka a vložená veta. Tento jazykový jav hodnotí ako „výnimočný syntakticko-štylistický (prehovorový) výrazový prostriedok“ (tamže, s. 279). Tým autor zvýrazňuje osobitosť tohto jazykového javu a jeho zaradením do prehovoru ho posunul do textových javov. Konštatuje, že vložená veta vzniká na hraniciach, kde sa stretáva jazyk ako systém (langue) s konkrétnym jazykovým prejavom (parole), čím nadobúda osobitosť a približuje sa k oblasti parole. Autor navrhuje riešiť otázku parentézy na základe porovnania s takými jazykovými javmi, ktoré rovnako ako parentéza nie sú tesne spojené s vetou, sú relatívne samostatné, ale pritom sa v tradičnej gramatike (skladbe) pokladajú za organické časti vety alebo súvetia. Ide tu o porovnanie parentézy s prístavkom, voľným prívlastkom, prechodníkovou väzbou a s uvádzacou vetou pri priamej reči. Autor na rozlíšenie parentézy a jej príbuzných javov uvádza pojem parenteticky postavené časti vety alebo súvetia, lebo tieto javy nemožno považovať za parentézu i napriek tomu, že k nej majú pomerne blízko. Zároveň konštatuje, že v istých prípadoch nachádzame istý syntaktický vzťah medzi parentézou a hlavnou výpoveďou. Vsuvku delí na koordinatívnu a determinatívnu. V prvom prípade ide o parentézu, v ktorej sa žiaden syntaktický vzťah ku kontextu nevyjadruje, napr. *myslím, hádam, tuším, pravda, pravdaže* a pod. V druhom prípade ide o parentézu, pri ktorej sa aj navonok vyjadruje istá gramatická spojitosť s kontextom.

E. Bajzíková (Oravec – Bajzíková, 1986) parentézu zaraďuje medzi iné javy textovej syntaxe ako tzv. retardačný prostriedok pri výstavbe textu. Autorka píše, že nejde o osobitný vzťah spojenia slov do viet, ale iba o neprítomnosť syntaktického vzťahu. V súvislosti s parentézou rozlišuje subjektívne a objektívne poznámky, uvádza aj tzv. citové vsuvky, ktoré majú povahu hodnotiacich častíc, napr. *áno, pravda(že), (bohu)žiaľ*, a ďalej uvádza i vsuvky s povahou hodnotiacich a vysvetľovacích častíc vyjadrujúce istotnú modálnosť (*vraj, reku, hádam, azda, vari, veru, (na)ozaj*), ktoré sa včleňujú do vety, syntakticky sa jej prispôsobujú, čím sa povaha vsuvky zastiera, napr.: *Teraz už h á d a m budeš mať dušu na mieste. Nič mi v a r i nikdy v živote neprišlo také ťažké* (Figuli; tamže, s. 239).

E. Bajzíková sa parentézou zaoberá aj vo svojej publikácii Textová syntax (1995) a osobitne v príspevku Parentéza a jej funkcie v žurnalistických textoch

(1996). V oboch prácach tento jazykový jav zaraďuje jednoznačne do syntaktickej roviny jazyka, presnejšie do textovej syntaxe, lebo parentéza je jav presahujúci rámec vety. V uvedenom príspevku autorka uvádza, že rozlišujúcim kritériom medzi parentézou a príbuznými javmi je neprítomnosť syntaktického vzťahu.

Zo štylistického hľadiska venuje parentéze pozornosť J. Mistrík (1997). Konštatuje, že pomocou parentézy autor komentuje svoju výpoveď, ktorá sa takto člení na dva stupne: vyšším stupňom je základný text, nižším stupňom je samotná parentéza – odbočka od hlavného textu. Podľa J. Mistríka parentéza nepatrí gramaticky do modelu vety, na mieste prechodu od základného textu k parentéze a naspäť vzniká štylistický impulz.

II. Parentéza ako vložená výpoveď (vymedzenie pojmu). – Jednou z čŕt charakterizujúcich parentézu je vloženosť, ktorá sa pociťuje na základe inej hlavnej (základnej) výpovede, do ktorej je parentéza vsunutá, vložená. Táto vloženosť charakterizuje aj vedľajšie vety vložené do svojej riadiacej hlavnej vety. Napr.:

Z chodby, *ktorú si sami zútulnili*, sa stal heroínový brloh. – Aj v inom donedávna príjemnom petržalskom činžiaku, *v ktorom bývam už vyše desať rokov*, si zvykáme na nové móresy. (Život)

Vedľajšia veta je v uvedených príkladoch vložená do svojej riadiacej vety, odďaľuje jej ukončenie, sčasti ju prerušuje, avšak do celej výpovede je organicky začlenená, t. j. neporušuje plynulé nadväzovanie syntaktických vzťahov ani plynulé rozvíjanie obsahovej zložky prehovorovej línie. Čo sa týka zvukovej stránky, táto vedľajšia veta v oboch príkladoch obzvlášť nevybočuje z hlavnej melodickej roviny celej výpovede. V protiklade k nim sú takéto prípady viet:

No na všetkých úradoch, na zväzoch dôchodcov (*každá politická strana má svoj vlastný*), na viedenskom kuratóriu, všade nám vyšli v ústrety. (Slovenka) – Ale ani Indiáni – *a to nielen z ohrozených oblastí* – nezostali sedieť so založenými rukami. (Nový čas)

V týchto prípadoch vložená výpoveď nie je vedľajšou vetou. Nie je do výpovedného celku organicky začlenená, na rozdiel od plynulého nadväzovania syntaktických vzťahov svojou formálnou samostatnosťou výrazne pretína a narušuje syntaktickú nadväznosť celej výpovede. Vložená výpoveď sa líši aj zo zvukovej stránky, je prednesená s nižším hlasom v inej melodickej rovine alebo aspoň s nižším začiatkom, t. j. ako určitý obsah, ktorý nie je pevnou súčasťou základnej výpovede. V druhej skupine príkladov vložených viet nejde o vedľajšie vety (vzťažné) ako v prvom prípade, ale o parentézy. Vidíme, že i napriek charakteristickej vloženosti parentézy toto kritérium nemôžeme pokladať za celkom primárne, takisto ako ani zvukové a grafické kritérium, pretože tým sa vyznačujú aj javy príbuzné parentéze,

napr. prístavok, oslovenie, vedľajšia veta. Ide teda o rozdiely medzi parataxou a hypotaxou a medzi typmi, ktoré sa do parataxy a hypotaxy zaradiť nedajú.

Rozdiel medzi vloženou vedľajšou vetou a parentézou vidieť aj v obsahovej súvislosti vloženej výpovede s obsahom základnej výpovede. Vedľajšia veta vyjadruje istú sprievodnú okolnosť – je napr. bližším prívlastkovým určením substantíva hlavnej vety, je s ním vo vzťahu determinácie. Aj vedľajšiu vetu sčasti môžeme pokladať za doplnenie informácie, spresnenie nejakého detailu. Parentéza je tiež istým doplnením informácie. Pri parentéze však ide zväčša o veľmi voľnú obsahovú súvislosť so základnou výpoveďou, ba niekedy ide o informáciu z úplne iného tematického okruhu. V takomto prípade ide hlavne o rozličné poznámky k výpovedi, o rôzne odbočky vo vzťahu k poslucháčovi alebo o subjektívne poznámky autora, napr.:

Myslel si – *toľká naivita* –, že sa po tom všetkom ešte vrátim. (Slovenka) – Avšak – *ruku na srdce* – dá sa to povedať i o nás, ktorých sa to bezprostredne netýka? (Slovenka) – Veď – *neusmievajte sa, prosím* – koho by tri roky pred prelomom tisícročia zaujímala detektívka, na začiatku ktorej nie je dokonalá vražda, ale ukradnutý bicykel. (Slovenka)

V týchto príkladoch sa vloženosť parentéz pociťuje ako prerušenie plynulej tematickej (obsahovej) zložky prehovorovej línie, ktorá vzniká asyntaktickým vložením parentézy do základnej výpovede. Určenie, že parentéza súvisí so základnou výpoveďou len voľne, by sme nemali a ani nemôžeme celkom zovšeobecniť. Pri vložených výpovediach, ktoré nie sú syntakticky začlenené, sa stretávame s rôznou intenzitou obsahovej súvislosti parentéza + základná výpoveď. B. Rulíková v tejto súvislosti rozlišuje tzv. voľnejšiu a užšiu obsahovú súvislosť (1973, s. 24). Ukážeme to na týchto príkladoch viet:

František Dibarbora (*narodil sa v Bratislave 19. novembra 1916, zomrel 4. septembra 1987*) bol iný typ komického herca. (Práca) // František Dibarbora, *ktorý sa narodil v Bratislave 19. novembra 1916 a zomrel 4. septembra 1987*, bol iný typ komického herca.

Tu teda ide o taký prípad parentéz, ktoré sa dajú vyjadriť i závislosťou, závislou vetou. Čiže tu ide o užšiu obsahovú súvislosť parentézy so základnou výpoveďou.

Vychádzame z toho, že v protiklade k vedľajším vloženým vetám je odlišujúcim kritériom práve vloženie bez syntaktického vzťahu, a preto toto kritérium považujeme za základnú a určujúcu črtu parentézy. Teda okolnosť, že ide o voľnú obsahovú súvislosť alebo informáciu z druhej roviny obsahu, nebudeme považovať za hlavné kritérium na vymedzenie tohto syntaktického javu. V dôsledku asyntaktického pripojenia parentézy k základnej výpovedi a druhej roviny obsahu vzniká vedľajšia prehovorová línia, charakteristická pre parentetickú výpoveď. Na základe predchádzajúceho rozboru môžeme vymedzenie pojmu parentézy zhrnúť takto:

1. Parentéza je výpoveď vložená do inej hlavnej (začatej) výpovede.

2. Do hlavnej výpovede je začlenená (vložená) asyntaktickým spôsobom, preto pri vložení výrazne pretína syntaktickú plynulosť hlavnej výpovede.

3. Parentéza (parentetická výpoveď) súvisí s výpoveďou, do ktorej je vložená (hlavnou, základnou výpoveďou) z obsahovej (tematickej) stránky. Táto obsahová súvislosť môže byť voľná, teda parentéza môže byť zdrojom informácie z druhej roviny obsahu, no na druhej strane tu môže byť tzv. tesná obsahová súvislosť, ktorá sa dá pri pretransformovaní vyjadriť i syntaktickou závislosťou.

4. Pri zvukovej realizácii výpovede, ktorá obsahuje parentézu, sa parentetická výpoveď hlasovo vyníma z hlasovej (melodickej) roviny základnej výpovede, do ktorej je parentéza vložená. Parentéza sa vysloví s nižším začiatkom alebo celkove s nižším hlasom.

5. Aby takáto výpoveď bola zreteľná, označuje sa graficky, a to pomlčkami, zátvorkami, prípadne čiarkami.

6. Syntaktická nezačlenenosť a pretínajúci charakter vloženia, realizované pri vyslovení alebo hlasnom čítaní, majú za následok, že sa výpoveď vyraďuje zo základnej prehovorovej línie a vytvára akoby druhú, vedľajšiu prehovorovú líniu.

Vymedzenie pojmu parentézy teda zahŕňa tieto zložky: 1. vloženosť, 2. osobitný spôsob pripojenia, stojaci v opozícii k syntaktickým spôsobom spojenia dvoch viet v súvetí, preto sa v niektorých prácach vyčleňuje zo syntaxe, 3. obsahovú charakteristiku, 4. charakteristické zvukové ozvláštnenie, 5. grafické vyznačenie, 6. vyčlenenie (vyradenie) zo základnej prehovorovej línie.

Rešpektujúc tieto zložky vymedzenia pojmu parentézy, definujeme tento syntaktický jav takto: Parentéza je výpoveď vložená bez syntaktického začlenenia v hlavnej výpovedi. Takto chápeme i jej synonymá čiže vsuvku, vložku, vloženú vetu na syntaktickej úrovni, v ktorej ide o parentézu vo vlastnom zmysle slova (vlastnú parentézu), a to v interpozícii. Aby sme však rešpektovali i prípady voľne pripojených parentetických výpovedí v inej pozícii ako vloženej, rozšírili sme chápanie parentézy na štylému fungujúcu na rovine výstavby jazykového prejavu (textu), a to v ktorejkoľvek pozícii v základnej výpovedi. Parentéza je teda syntakticko-textový, štylistický jav.

III. Syntakticky nezačlenené vložené výpovede. – V predchádzajúcej časti sme sa sústredili na vymedzenie pojmu parentézy, teraz ukážeme niektoré možné spôsoby asyntaktického vloženia parentézy do základnej vety. Syntakticky nezačlenené vložené výpovede môžu patriť do rozličných konštrukčných typov.

A. Parentetické výpovede s povahou samostatnej vety bez uvádzacieho výrazu (uvádzacej častice):

a) Rozochvenie, ktoré cítim dodnes, mi spôsobili knihy veršov: Sládkovičov Detvan a – *Maticu by to asi nepotešilo* – Petőfiho Verše po česky. (Slovenka) – V každom domove je kaderníctvo – *vodová stojí 180 šilingov* – a kozmetický salón. (Slovenka)

Osobitným typom vloženej výpovede s povahou hlavnej, samostatnej vety je uvádzacia veta v rámci priamej reči, najčastejšie so slovesom hovorenia, napr.:

„Elenka," *temer prosebne riekol Józa*, „nepremlúviš proti blížnemu svému." (Vajanský) – „Ale, Mirko," *veselo riekol Ďurko*, „dnes by's už poznal kravskú kožu." (Vajanský)

Do tohto typu patria nielen uvádzacie vety so slovesom hovorenia, ale aj s inými slovesami, napr.:

– No, – *začala Vansuľa*, – aby ste chlapca nenechali len tak naverímboha po grapách kravy pásť. (Urban) – Ej, – *zasmial sa Milan na kytku*, – kým budeš živá, nechám ju za klobúkom. (Figuli) – Viete, – *opravil sa*, – som taký opustený vrabec a hľadám bezpečnú vetvu, na ktorej by som sa mohol pokolembať. (Jesenský) – Floriánko, holúbok, – *plakala Vansuľa*, – budešže ty mať učenia! (Vajanský)

Sloveso v uvádzacej vete môže byť vyjadrené aj tvarom prítomného času, napr.:

„Ale, Mirko," *hovorím*, „či má kôň rohy?" (Vajanský)

Tieto uvádzacie vety v interpozícii priamej reči sa odlišujú od iných vložených výpovedí tým, že pri nich dochádza k spojeniu viacerých tematických rovín, napr. reči autora a reči postáv. Pri vložení uvádzacej vety do priamej reči sa uvádzacia veta svojou bezspojkovou podobou značne približuje k vloženým parentetickým výpovediam a tiež sa rovnako zvukovo vyčleňuje z hlavnej výpovede (priamej reči). Prerušenie organického sledu hlavnej výpovede sa intenzívnejšie prejavuje vtedy, ak je uvádzacia veta vyjadrená súvetím, napr.:

„Voľačo, voľačo v škole," *riekla krotko, akoby jej bolo ľúto, že Laca britko vysmiala*, „ale doma sme nesmeli ani ceknúť." (Vajanský)

B. Rulíková zaraďuje tento typ uvádzacích viet jednoznačne do parentetických výpovedí, pričom tieto výpovede považuje za „zvláštny typ" (1973, s. 27).

b) Asyntakticky vložené môžu byť aj parentézy, ktoré vyjadrujú iné spresnenie alebo opravu informácie, napr.:

Vystrihnite všetky kupóny v mesiaci (*v decembri ich bude spolu 23*) a nalepené na korešpondenčnom lístku ich pošlite na adresu našej redakcie. (Slovenka) – Z veľkých kvietkovaných krčahov (*dva boli z minulého storočia, ako svedčili hrnčiarske letopočty*) zaťovia Tomášovi nalievali minuloročné víno. (Vajanský) – Sólové spevy sa približujú piesni – *skladateľ je autorom viacerých* – s typickým lyrickým nádychom. (Práca)

Tieto typy parentéz sú istým doplnením základnej informácie, najčastejšie sa vyskytujú v publicistických textoch a sú v nich zastúpené v rozličnej forme. Sémantickej náplni vysvetľovacích parentéz sa venuje už v spomínanom príspevku E. Baj-

zíková a rozlišuje tieto typy parentéz v žurnalistických textoch: informatívne, stotožňujúce, doplňovacie, vysvetľovacie (1996, s. 336 – 338).

Ako vidieť, jedným typom týchto vysvetľovacích parentéz je v publicistickom texte isté značkové slovo, ktoré dopĺňa príslušnosť osoby, napr.:

M. Špejl (*SDSS*) konštatoval, že nie je dôležité delenie strán na pravicu a ľavicu, ale skutočným nebezpečenstvom je autoritatívny režim. (SME)

Takéto typy parentéz, ktoré sú dokreslením, doplnením obsahu hlavnej výpovede a zároveň sú spresnením charakteristiky istej osoby, sa vo veľkej miere vyskytujú aj v krásnej literatúre, napríklad ich nachádzame v diele S. H. Vajanského:

S malými prostriedkami: z papky, doštičiek, machu, pozlátky, skaliek (*ovčiar Ďurko bol hlavným dodávateľom materiálu a neúnavne behal to do hory, to do Rohova*), povstala celá krajinka s vrchmi. – Medzitým čo Beta kričala a rozkazovala, sama nič nerobiac, Tomášova žena Evka (*Tomáš bol synom Michalovým, najstaršieho brata Jánovho*), nestará ešte Lipovanka s bystrými očima a určitými pohybmi, pracovala ako oheň. – To vyhováral jej mladosťou, rodnými zvykmi (*bola ešte dcérou niekedy majetného, veľký dom vedúceho advokáta Robinu*). – Ladislav Vrábeľ (*od štyroch rokov písal sa Vrábely*) nedobre sa cítil v starootcovskom, prostotou a sedliackou starinou páchnucom dome.

B. Parentetické výpovede s uvádzacím výrazom – zámenom *čo* v odkazovacej funkcii, napr.:

Ilustrované návody a techniky opísané v jednotlivých krokoch vám povedia, ako začať a – *čo je ešte dôležitejšie* – ako ukončiť prácu. (Slovenka) – A preto radšej uvážte vec ešte raz a – *čo mňa ani najmenej nemrzí* – upusťte od terajšieho úmyslu zavčasu. (Hviezdoslav)

C. Parentetické výpovede s uvádzacím výrazom skladajúcim sa z nadväzovacej častice *a* a zámena *to* v odkazovacej funkcii, napr.:

Vidíš – *a to naskrz nechápem* – u mňa zvláštne znechutenie. (Hviezdoslav) – V oboch básňach – *a to je príznačné pre celú Hevierovu tvorbu* – je prítomný jeho vrodený cit pre krásu a úprimnosť básnického slova. (Dotyky) – Odhaľuje sa jeho mravné podliehanie meštiackej a džentríckej spoločnosti (*a to sa robí aj v súvise s inými postavami, najmä s jeho dcérou Nelou a maliarom Kamenczom*). (Kusý)

D. V súčasných jazykových prejavoch sú časté parentézy s uvádzacím výrazom *ako*, napr.:

On bol tiež, *ako som sa dozvedela neskôr*, vášnivý fotograf. (Slovenka) – Niektorým vyučujúcim to neprekáža, lebo – *ako tvrdia* – dievča sme nepotrestali a ono sa tvári ako veľká hrdinka. (Slovenka) – Profesor Pavol Pafko, šéf prezidentovho lekárskeho tímu, prvýkrát priznal určitý nepokoj, keď – *ako uviedol* – nebolo iné východisko ako urobiť otvor v priedušnici pacienta. (Práca) – Tvoje tri básne – *ako viem* – sú už v tlačiarni. (Škultéty)

Ďalej to môžu byť aj tieto výrazy: *ako bolo povedané, ako iste tušíte, ako sa zdá, ako sme spomínali* a pod. V týchto prípadoch môže ísť o variant *tak* alebo *tak to*, prípadne *ako sa to*, napr.:

Tento mladý človek je – *tak sa to zdá* – odlišný od svojich rovesníkov. (Študentské noviny) – Predchodca Drevanského, zbankrotovaný barón Šmelctigl (*tak ho oni volali, bohzná ako sa sám volal*) chcel ich obrať pri poslednej komasácii za príkladom ostatných panských susedov. // ... (*ako ho oni volali, bohzná ako sa sám volal*)... (Vajanský)

J. Oravec v príspevku o spojovacej príslovke a spojke *ako* (1955) píše, že uvádza vysvetľovacie vety voľne vložené do iného vetného celku, pričom cituje tieto príklady:

Otázka, *ako sa zdalo*, dobre zasiahla svoj cieľ. (Plávka) – Bolo to, *ako ste už vyrozumeli*, o fašiangoch... (Tajovský) – Všetko sa dialo, *ako hovorím*, pred zrkadlom, aby sa Milka mohla kochať vo svojej vlastnej tvári. (Jesenský)

E. Niektoré vsunuté výpovede môžu byť uvedené nadväzovacími časticami *i*, *a*, napr.:

Andreja dali na štúdium, stal sa učiteľom, potom notárom a neskôr vyňal svoj podiel (*i mať jeho bola Drevanská, z tej samej rozvetvenej rodiny*), priložil k úsporám a kúpil pekný majetok v Koričnom. (Vajanský) – Pri takýchto pomeroch študovanie Mojmírovo (*i v tomto pokrstení ukázal sa Józa jediného syna národovcom*) bolo trápne. (Vajanský) – Takáto filozofia, koreniaca v kresťanskom chápaní Božej existencie a v Heglovom idealizme, mohla zastaviť pochybnosti o oprávnenosti i možnosti národného boja – *a v tom je význam Vajanského tvorby pre náš národný boj* –, no nepomohla nanovo sformovať sily do národného boja. (Kusý) – Predovšetkým namiesto zvyšovania miezd, ktoré univerzitám opakovane garantoval premiér – *a na papieri, avšak bez finančného krytia ich aj dostali* –, čaká zamestnancov vysokých škôl koncom roka nepríjemná sprcha. (Nový čas) – Dokonca sa vyskytli prípady, že pod mojím menom ponúkali (*a robia to ďalej*) túto hmotu kozmetickým salónom. (International) – Policajti namiesto seba poslali zástupcov Slobody zvierat, ktorí mali pomôcť (*a aj pomohli*) pri odstránení hada. (Nový čas) – Pozrite sa, vážim si – *a hovorím to úplne vedome* –, čo táto vláda pre naše mesto urobila. (Nový čas)

F. Vložené výpovede bez slovesa

a) Parentetické výpovede nemusia byť vyjadrené iba vetnou formou s určitým slovesom. K nevetným výpovediam (podľa tradičnej terminológie k jednočlenným menným vetám) patria aj príklady typu:

Darí sa nám, *chvála Bohu*, s viacerými dielami. (Slovenka)

b) Ďalej sem patrí aj parentetická výpoveď tvorená slovom alebo viacerými slovami, ktorá je do hlavnej výpovede vložená splývavo a je syntakticky nezačlenená, napr.:

V redakcii vrcholí príprava sviatočných čísel a do toho nám nášho zodpovedného redaktora [!] (*Jana Seikalová*) seklo v krížoch. (Slovenka) – Ťaží sa pri Opave (*Kobeřice*) a pri Spišskej Novej Vsi. (Prírodopis) – V praxi sa geologické poznatky využívajú aj pri zisťovaní vodných zdrojov, pri zakladaní stavieb (*sídliská, železnice, cesty, priehrady*), v poľnohospodárstve a v lesníctve pri starostlivosti o úrodnosť pôdy. (Prírodopis)

Keby sme výraz v zátvorke formálne obmenili, t. j. *redaktorku (Janu Seikalovú), pri Opave (Kobeřiciach), pri zakladaní stavieb (sídlisk, železníc, ciest, priehrad*), išlo by nie o parentézu, ale o prístavok. Ak však výraz v zátvorke má tvar nominatívu, chýba mu vyjadrenie závislosti zhodou, a preto ide o výraz bez syntaktického začlenenia, teda o parentetický výraz.

c) Niektoré iné parentetické výpovede môžu byť eliptickými výpoveďami, napr.:

Diskorides ju označoval ako kentaurion (*od slova kentauri*). (Život) – Remeselníkom (*na snímke časť z nich*) prialo aj počasie. (Slovenka)

V tomto príspevku sme sa pokúsili o analýzu parentetických výpovedí, a to na základe excerpčného materiálu, ktorý zachytáva mnohotvárne využitie takéhoto spôsobu vyjadrovania v odborných, publicistických a beletristických textoch, ako aj o vymedzenie rôznych typov parentéz, ktoré sú formálne i obsahovo diferencované. Zároveň prihliadame na dnes už bežné terminologické rozlíšenie pojmov veta a výpoveď, a preto popri termíne parentéza používame i termín parentetická výpoveď.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E.: Slovenský jazyk. Textová syntax. Bratislava, Stimul 1995, s. 55 – 62.

BAJZÍKOVÁ, E.: Parentéza a jej funkcie v žurnalistických textoch. Slovenská reč, *61*, 1996, s. 331 – 339.

HORECKÝ, J.: Využitie vsuviek v publicistickom štýle. Otázky žurnalistiky, 1962, s. 155 – 163.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 3., upravené vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997, s. 187 – 189.

MLACEK, J.: Parentéza a jej členenie. Slovenská reč, *29*, 1964, s. 279 – 285.

MLACEK, J.: Vsuvka v diele Alexandra Matušku. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 211 – 218.

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966.

ORAVEC, J.: Spojovacia príslovka a spojka *ako*. Slovenská reč, *20*, 1955, s. 280 – 287.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 3. vyd. Bratislava, Obzor 1971, s. 208 – 212.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 309.

RULÍKOVÁ, B.: Parenteze v současné češtině. Praha, Academia 1973.

DISKUSIE A ROZHĽADY

Juraj Dolník

JAZYKOVÝ SYSTÉM A KODIFIKÁCIA

Dolník, J.: System of Language and Codification. Slovenská reč, *64*, 1999, No. 2, pp. 106 – 113. (Bratislava)

The paper is a contribution to the discussion on the rhytmic shortening in the Slovak literary language in connection with the new codification of the forms *mliekar, mliekareň* and *žiaduci, nežiaduci*. The author argues that this is a doubtfull codification and he emphasizes that the nucleus of the problem lies at the conception of language system and at the approach to the elements of this system. The concrete language system requires a pragmatic logical approach and the adequate codification decisions base on the research of language elements from this point of view. The authors of the new codification argue that the forms *mliekar, mliekareň* and *žiaduci, nežiaduci* strenghten the regularity in the system of the Slovak standard language but this argument bases on a reflective logical approach to the language.

Polemika L. Dvonča (1997 a 1998) s J. Kačalom (1998) o uplatňovaní pravidla o rytmickom krátení v súčasnej slovenčine v súvislosti s najnovšími kodifikačnými krokmi je ďalším článkom v reťazci novších názorových konfrontácií vnútri slovenskej jazykovedy, ktoré sa dotýkajú jazykového systému, resp. jeho chápania, adekvátnosti jeho teoretického zobrazenia a vyvodzovania záverov pre kodifikáciu a teóriu jazykovej kultúry. K nepriamej výzve redakcie Slovenskej reči, aby sa k problematike polemiky vyjadrili aj ďalší jazykovedci, pripájam želanie, aby polemika o sledovanom aspekte rytmického krátenia bola podnetom na rozvinutie rozsiahlej teoreticko-metodologickej diskusie o jazykovom systéme, v ktorej by sa jasne ukázal stav súčasného systémového myslenia v slovenskej lingvistike (pravdaže, v porovnaní s týmto myslením za hranicami) a potreba či nepotreba zásadných korektúr v prístupe k jazykovému systému. V tomto príspevku sa obmedzím na krátky vstup do polemiky so zámerom upriamiť pozornosť na aktuálnosť takej diskusie.

Pripomeňme si najdôležitejšie polemické body v textoch spomínaných autorov (názorové rozdiely reprodukujem tak, že oproti názoru J. Kačalu stojí názor L. Dvonča).

1. Cieľom kodifikácie v ostatnom desaťročí je podporovanie systémových zákonitostí spisovnej slovenčiny, najmä tých, ktoré ju typologicky výrazne charakterizujú. – Často sa hovorí o systéme a systémových zmenách a práve v mene systému sa nepripúšťajú zmeny v jazyku. Dochádza totiž k tomu, že sa norma stotožňuje

s kodifikáciou, resp. za systémové sa považuje to, čo je kodifikované, a to, čo je kodifikované (čiže systémové), sa nesmie meniť.

2. Pôsobnosť rytmického zákona sa rozširuje (odstraňujú sa výnimky z neho). Rozširovanie sa týka aj dvojhlások ako charakteristických fonologických prvkov slovenčiny, ktoré sú späté s rytmickým skracovaním. – Vo vývine súčasnej spisovnej slovenčiny sa prejavuje ústup tohto hláskoslovného zákona čiže jeho obmedzovanie. Takým prejavom je napríklad to, že po predchádzajúcej dvojhláske sa čoraz viac nekráti jednoduchá dĺžka alebo aj dvojhláska.

3. Najnovšou kodifikáciou podoby typu *mliekar* sa odstránil stav neúplnej systémovosti, lebo podoba *mliekár* je vzhľadom na slová ako *frézar, rozprávkar* atď. nesystémová. Kto je proti kodifikácii podoby *mliekar*, obhajuje nesystémové riešenie. – Zachovanie podoby *mliekár* popri podobe *frézar* je v súlade s protichodnou tendenciou vo vývine rytmického krátenia: skracuje sa len jednoduchá dĺžka po predchádzajúcej jednoduchej dĺžke.

4. Slová *žiaduci, nežiaduci* sa kodifikovali ako spadajúce do sféry pôsobnosti zákona o rytmickom krátení, lebo používateľ jazyka ich priraďuje k tvarom činných prítomných príčastí (*viažuci, píšuci*). – Tieto slová sú vo vzťahu ku kvantite izolované. V jazykovej praxi sa často vyskytujú podoby *žiadúci, nežiadúci.*

5. Pri javoch typu *párkrát*, *niečí*, *súčiastka*, *námietka*, ktoré predstavujú príznak polysyntetického typu jazyka v slovenčine, nejde ani o porušenie pravidla o rytmickom krátení. – K príkladom, ktoré ilustrujú tendenciu nedodržiavania rytmického zákona v istých oblastiach, patria aj tvary neurčitých zámen s *nie- (niečí, niekým).*

6. V kultivovanej jazykovej praxi sa podoba typu *mliekar* už ujala. – V tlačených jazykových prejavoch sa vyskytujú obidve podoby, môžeme pozorovať značnú rozkolísanosť.

Požiadavku, že kodifikácia má podporovať systémové zákonitosti spisovnej slovenčiny, prijíma zrejme každý slovenský jazykovedec. Akceptujem ju, prirodzene, aj ja. Semeno možného názorového sporu však nachádzam v takej odpovedi na otázku, prečo sa majú podporovať systémové zákonitosti, v ktorej sa poukazuje na potrebu ľahkého osvojovania si jazyka širokým okruhom diferencovaných používateľov jazyka. Nikto, pravda, nepochybuje o tom, že pravidelnosť v jazyku podmieňuje ľahkosť jeho osvojovania. Položme si však otázku, či má alebo mohlo mať kedykoľvek v minulosti zdravé dieťa v normálnom prostredí ťažkosti pri osvojovaní si materinského jazyka. Odpoveď je evidentne záporná. Generácie tvorcov a používateľov vlastných (materinských) jazykov ich udržiavali v takom stave a menili ich tak, že nikdy nesťažili ich prirodzené osvojovanie si (a používanie). Z pohľadu osvojovateľov a používateľov materinského jazyka je vyhovujúca taká pravidelnosť, aká sa v jazyku historicky vyvinula. Žiadne jazykové spoločenstvo sa od tejto prirodzenej pravidelnosti nikdy neodklonilo (prakticky to ani nejde) a niet dôvodu na

obavu, že v budúcnosti by sa to mohlo stať (a preto niet dôvodu, aby si jazykovedec kodifikátor myslel, že musí podporovať isté systémové zákonitosti preto, lebo by mohla byť ohrozená pravidelnosť jazyka a ľahkosť jeho osvojovania). Pravda, inak sa to javí z pohľadu pozorovateľa, z pozície mimokomunikačného pozorovania a uvažovania o jazyku. Z tohto pohľadu sa dá hodnotiť pravidelnosť istého javu, dá sa zistiť vyššia či nižšia miera pravidelnosti, dajú sa zdôvodniť isté preferencie a dajú sa vyvodiť isté logické závery vo vzťahu k optimalizácii stavu jazykového systému. Tieto závery sú však pre ľahkosť osvojovania si materinského jazyka irelevantné. Prvý pohľad na jazyk zodpovedá logike používania jazyka (pragmatická logika), kým druhý pohľad je spätý s logikou uvažovania o jazyku (reflexívna logika).

Je zrejmé, že z pohľadu reflexívnej logiky podoby *mliekár, poviedkár* a pod. vo vzťahu k slovám *frézar, rozprávkar* a pod. sa javia ako také, ktoré narúšajú pravidelnosť, a teda zmena uplatnením rytmického krátenia odstraňuje neúplnú systémovosť v tomto výseku nášho jazyka. Kodifikátor, ktorý sa na tento jav díva z hľadiska reflexívnej logiky, má dobrý argument, že zmenu bolo treba urobiť v mene systémovosti, v duchu podpory systémovej zákonitosti, v prospech odstránenia nedôslednosti, ktorá sa vyskytuje v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991. Vyšlo sa v ústrety aj recenzentom týchto pravidiel, ktorí na túto nedôslednosť poukazovali. A, pravdaže, je tu používateľ jazyka, ktorý také zjednodušenie pravidla (po dlhej slabike je vždy *-ar*) oceňuje. Kto je proti skracovaniu prípony po slabike s dvojhláskou, obhajuje – napodiv – nesystémové riešenie. Sledovaný jav začína byť sporným vtedy, keď výsledok jeho rozboru z pohľadu reflexívnej logiky prenesieme do sféry, ktorá podlieha pragmatickej logike. Vtedy chceme argumentovať v prospech používateľa jazyka, ktorý sa riadi pragmatickou logikou (kým naša argumentácia je platná vo sfére reflexívnej logiky). Reflexívnologicky určené systémové riešenie a jeho prijatie kodifikátorom je podporou systémovosti jazyka z hľadiska reflexívnej logiky, teda systémovosti, ktorá nemusí korešpondovať s pravidelnosťou determinovanou pragmatickologickým vnímaním jazyka a ktorá nemá nijakú súvislosť s ľahkosťou osvojovania si jazyka.

Skrátenie prípony *-ár* v slovách typu *mliekár* na pozadí radu slov typu *frézar* sa vnucuje do pozornosti tak silne, že azda až s údivom reagujeme na obhajobu opačnej pozície. Veď to pozadie sa veľmi ľahko rozšíri množstvom bežne sa vyskytujúcich tvarov, ktoré ilustrujú silu pravidla o skrátení dlhej samohlásky po predchádzajúcej dvojhláskovej dĺžke (J. Kačala naznačil „celý rozvinutý systém“: *biely, bieli, miesta, miestam* atď.). Ako je možné, že prominentný morfológ L. Dvonč pri svojej polemike „obišiel“ tento systém? Je to len optický klam. Tento vynikajúci znalec slovenskej morfológie sa len nedal zviesť fascináciou jednoduchosti reflexívnologického riešenia. Explicitne to síce nevyjadruje, ale vie, že hoci prijaté kodifikačné riešenie je svojou jednoduchosťou atraktívne, nemusí to znamenať, že je výlučne

optimálne pre používateľov jazyka. Optimálne riešenie je pre neho také, ktoré je v súlade s pragmatickologickým vnímaním systémovosti sledovaného javu. Neobáva sa, že také kodifikačné riešenie, ktorým sa fixuje „kvantitatívne rozpadnutie toho istého tvaru“ (*bábkar – mliekar*), znamená, že sa zabúda na cieľ kodifikácie, totiž na to, že má podporiť „systémové zákonitosti slovenčiny“. Kým sa evidentne nepreukáže, že odbúranie „kvantitatívneho rozpadnutia“ zodpovedá pragmatickologicky determinovanej „systémovej zákonitosti“, kodifikačná „náprava“ tohto rozpadu je mimo jazykovej praxe.

Keby išlo o pravopisný jav, ako je napríklad písanie veľkých písmen, ktoré nemá korelát v hovorenej podobe jazyka, mohli by sme len súhlasiť s odstránením „kvantitatívneho rozpadnutia“, pretože by to znamenalo zjednodušenie pravopisnej konvencie. Sledovaný jav je však inej povahy. Ak sa vyskytne v istom písanom texte napr. tvar *mliekar*, čo môže byť vplyv pravopisnej príručky, nemusí z toho vyplývať, že príslušný autor toto slovo vyslovuje s krátkym *-ar* (môže si len pripomínať pravopisný vzor). To značí, že skutočnú verifikačnú silu nemajú doklady z písaných, lež z hovorených komunikátov. O skutočnom stave nás môže informovať len príslušný (sociolingvistický) výskum. To, že sa domnienka na základe osobnej skúsenosti môže značne rozchádzať so skutočnosťou, ilustruje napríklad predpoklad, že v tvare gen. plurálu feminín *pacientka* a *klientka* sa presadilo pravidlo o rytmickom krátení (teda tvary *pacientok, klientok*). Sociolingvistický výskum však ukázal, že nekodifikované tvary *pacientiek, klientiek* majú výrazne vyššiu frekvenciu (Bosák, 1992, s. 342). Čitateľ si tu iste pripomenie známu argumentáciu, že v podklade kodifikácie je odborné hodnotenie, cez ktoré nemusí prejsť všetko, čo sa vyskytuje v úze. Len odborník jazykovedec vie kvalifikovane posúdiť, čo patrí do spisovnej normy, čo prospieva „zdravému“ rozvíjaniu spisovného jazyka, čo je skutočným príspevkom ku kultivovaniu tohto jazyka. Je to samozrejmé, lebo veď kvalifikované hodnotenie predpokladá príslušnú odbornosť. Toto hodnotenie je však problematické vtedy, keď výsledky reflexívnologického prístupu k istým jazykovým javom, o ktoré sa opiera jazykovedec, vyplývajú z takej abstrakcie (odhliadania od istých súvislostí), ktorá odviedla pozornosť od toho, že výskyt istých pragmatickologicky determinovaných javov zodpovedá štruktúrnym vlastnostiam jazyka, ktoré sú výsledkom prirodzeného používania jazyka s prirodzenými zmenami v ňom a ktoré používatelia jazyka akceptujú preto, lebo vyhovujú ich viacaspektovým potrebám. Problematickosť istého kodifikačného riešenia má niekedy svoj pôvod v tom, že reflexívnologická interpretácia systémovosti sa vždy považuje za adekvátnu interpretáciu, t. j. takú, ktorá zodpovedá jazykovej realite.

Spomínaní autori, ktorí polemizujú o pôsobení rytmického zákona (o oprávnenosti termínu zákon v tejto súvislosti je užitočné diskutovať, ale v tomto príspevku sa diskusii vyhnem, o zákone hovorím len na základe tradície, konvencie), dospeli

k vzájomne sa vylučujúcim poznatkom (porov. bod 2 pri reprodukcii názorových protikladov). Z čoho vyplýva tento protiklad? Z možného protikladu, ktorý je skrytý vo vzťahu výsledku reflexívnologického prístupu k výsledku uvažovania, ktoré sa neodkláňa od pragmatickologického vnímania jazykových javov. Pri reflexívnologickom prístupe sa pozornosť upiera na prvky ilustrujúce „rozvinutý systém uplatňovania rytmického zákona po dvojhláskovej kvantite“ (Kačala, 1998, s. 233) a určuje „profil procesu uplatňovania rytmického zákona“ (tamže) s evidentným myšlienkovým pozadím, že preferovanie podoby *mliekar* a pod. je v súlade s princípom väčšiny a centrálnosti. Ide o prispôsobenie podoby *mliekár* kvantitatívne prevládajúcim prvkom tvoriacim čiastkové systémy (*bielim, bieliš, bieli..., biely, bieleho...*) z centrálnej sféry systému, čím sa upevňuje systémovosť v príslušnom výseku jazyka. Vzhľadom na tieto princípy príklady typu *vyliavší* a *niečí* nie sú dôležité. Ak niekto tieto fakty „nevidí“ a chce zostať pri kodifikácii podoby *mliekár,* nepodporuje systémovosť (a teda nekoná správne, lebo jedným z cieľových komponentov kodifikácie je maximálne podporovanie systémovosti, pravidelnosti v jazyku, čo je dôležité z hľadiska jeho osvojovania). Druhý prístup, ktorý je spätý s predstavou, že v konkrétnej jazykovej realite zostávame vtedy, keď sa neodkloníme od pragmatickologického uvažovania, vedie k úsudku, že kodifikovanie podôb typu *mliekár* nie je nesystémovým riešením, t. j. nie je aktom podporujúcim nesystémovosť, nepravidelnosť v jazyku. L. Dvonč (1998, s. 298) vidí „kvantitatívne rozpadnutie toho istého tvaru (ako bolo v Pravidlách z r. 1991 *bábkar*, ale *mliekár, prevádzkareň,* ale *mliekáreň*)“ a registruje výskyt podôb *viažú, viažúc, tiahnú, tiahnúc, papierníctvo* aj *prehrievávať*. Vo svojich citovaných príspevkoch sa nezmieňuje o spomínaných „profilových“ príkladoch (*biely, bieli...*), ktoré sú podkladom onoho reflexívnologického vyvodzovania, ale uvádza príklady, ktorými sa tieto vývody sproblematizujú, ak sa myšlienkovo pohybujeme v konkrétnej jazykovej realite. Jeho návrh zachovať v kodifikácii podobu *mliekár* ide síce proti „elegantnej“ systémovosti, ktorá bije do očí z aspektu reflexívnej logiky, ale zato podporuje systémovosť vnímanú z pragmatickologickej perspektívy. Ide o systémovosť, ktorá síce nie je taká „elegantná“, ale zato je to systémovosť, ktorá zodpovedá jazykovej realite v jej konkrétnosti a ktorá, pravdaže, vyhovuje používateľom jazyka.

Pravda, nedá sa povedať, že podoba *mliekar* je nevyhovujúca pre používateľov jazyka. Nedá sa vylúčiť, že sa podoba *mliekar* presadí. Niet dôvodu, aby ju pragmatickologické usudzovanie apriórne vylúčilo. Pokiaľ sa však zreteľne nepreukáže, že táto podoba sa dostala do sféry tohto usudzovania, resp. vnímania, odmietnutie návrhu na kodifikačné zotrvanie pri podobe *mliekár* s odôvodnením, že ide o obhajobu nesystémového riešenia, nie je opodstatnené. Podoba *mliekár* je systémová v pragmatickologickom vnímaní jazyka, t. j. vo vnímaní, v ktorom sa prejavuje konkrétna jazyková realita. Nikto nemôže mať nič proti tomu, keď jazykovedci v pre-

svedčení, že tým posúvajú vec dopredu, vedú polemiky o systémovosti istých javov na úrovni reflexívnologického prístupu k jazyku, pričom sa usilujú o nájdenie prípadov, ktoré majú „väčšiu odbornú váhu“ ako iné prípady, a teda sú podkladom hlbšieho poznania. Na tejto úrovni uvažovania sa dá argumentovať v prospech vyššej miery systémovosti istého javu a poukazovať na jej nižšiu mieru pri konkurenčnom jave (napr. v prospech „úplnej“ systémovosti pri podobe *mliekar* s poukazom na „neúplnú“ systémovosť pri podobe *mliekár*). Jazykový systém ako konkrétna realita je však prístupný z pozície pragmatickologického vnímania a vo vzťahu k tejto realite a z tejto pozície konkurenčné prvky sa nejavia ako viac alebo menej systémové. Z tohto pohľadu sa teda vôbec nenatíska otázka, či sa podoba *mliekar* vyznačuje vyššou mierou systémovosti ako podoba *mliekár*, resp. naopak. Ak sa napríklad ukáže, že v jazykovej praxi začne prevažovať podoba *mliekar*, nestane sa to preto, že sa tým dosiahne vyšší stupeň systémovosti (odstráni sa tým „neúplná systémovosť“). Z hľadiska pragmatickologického vnímania jazyka, t. j. z pozície vnímania jazyka cez prizmu jeho prirodzeného používania, sú podoby *mliekár* – *mliekar* rovnako „dobré“, rovnako systémové. Prečo teda pripúšťame, že zmena od podoby *mliekár* k podobe *mliekar* je možná, keď obidve podoby sú rovnako „dobré“? Je to otázka dotýkajúca sa spontánnych jazykových zmien, o ktorých sme uvažovali pri inej príležitosti (Dolník, 1997). Tieto zmeny nie sú motivované tým, že sa odstraňujú nedostatky (nedokonalosti) v systéme (a už vôbec nie tým, že sa prejavuje nejaká spontánna vôľa členov jazykového spoločenstva, ktorá je zameraná na zdokonalenie, spravidelnenie, zjednodušenie, harmonizáciu a pod. jazykového systému). Čím sú teda motivované? Je to otázka, ktorá je aktuálna pre slovenskú lingvistiku (aj táto otázka nám pripomína potrebu systematického pestovania explanačnej lingvistiky, pretože v slovenskej jazykovede ešte stále výrazne dominuje lingvistická deskripcia).

Pri tomto výklade si čitateľ pravdepodobne pripomenie požiadavku, podľa ktorej kodifikácia má byť „prospektívne zameraná“, takže sa má opierať o vedecké prognózovanie jazykového vývinu a podporovať tie zmeny, ktoré sú v súlade s vývinovými zákonitosťami (tendenciami) jazyka. Je dobre známe, že príslušná lingvistická literatúra (pravda, nie naša) ponúka bohatstvo myšlienkových sporov o otázke zákonitostí, tendencií, prognózovania (samotný pojem vývin jazyka je sporný). Z môjho pohľadu sú to väčšinou spory na úrovni reflexívnologického zaobchádzania s jazykom. Otázka je, akú reakciu vyvolávajú tieto pojmy, keď sa presunieme na rovinu pragmatickologického vnímania jazyka. Z predchádzajúceho výkladu vyplýva pochybovanie, že vedecká rekonštrukcia jazykových zmien cez prizmu pragmatickologického vnímania jazyka vyústi do poznania, že jazykové zmeny sú predpovedateľné. Vo vzťahu k nášmu sledovanému javu to značí, že sa síce môžeme domnievať (aj si želať), že sa presadí tvar *mliekar*, ale vedecká prognóza tejto zmeny je sotva

možná. Pre kodifikačnú prax z toho vyplýva, čo som vyjadril už vyššie, totiž že kodifikačné fixovanie podoby *mliekar* je oprávnené v tom prípade, keď sa zreteľne preukáže jej včlenenosť do poľa pragmatickologického vnímania jazyka. Dodávam, že jazykovedec má právo na odporúčanie napr. podoby *mliekar,* teda na presadzovanie javu, o ktorom si myslí (na základe výsledku reflexívnologickej analýzy), že prispeje k upevneniu systémovosti v spisovnom jazyku, ale spochybňujem uplatňovanie tohto práva pri kodifikácii (môže ho uplatniť pri popularizácii svojho názoru). Kodifikácia je adekvátna, keď zodpovedá konkrétnej jazykovej realite, a vo vzťahu k nej nie je primerané hovoriť o upevňovaní systémovosti z pozície reflexívnologického vnímania jazyka.

Ešte sa krátko pristavím pri kontroverznom protiklade *žiaduci* vs. *žiadúci*. Kodifikácia podoby s uplatnením pravidla o rytmickom krátení sa zdôvodňuje tým, že toto slovo sa formálne priradilo k činným prítomným príčastiam typu *viažuci*. M. Považaj (1993, s. 148) uvažuje takto: „Keďže spätosť medzi činnými prítomnými príčastiami utvorenými príponou -*úci*, resp. jej závislým variantom -*uci* a prídavnými menami utvorenými tou istou príponou nemožno nijako poprieť, je celkom *logické* (zvýraznil J. D.), aby sa v obidvoch prípadoch rovnako uplatňovalo pravidlo o rytmickom krátení.“ A ešte si pripomeňme, že „každý nejazykovedec používateľ spisovnej slovenčiny ich z hľadiska kvantity bude k tvarom činných príčastí *automaticky* (zvýraznil J. D.) priraďovať“ (Kačala, 1998, s. 235). Ak je to tak, že tú spätosť nemožno poprieť, že to priraďovanie je automatické, a teda je „celkom logické“, že sa aj v tomto prípade uplatní pravidlo o rytmickom krátení, natíska sa otázka, ako je možné, že sa tu už dlhodobo registruje kolísanie. Nejde mi o spochybnenie onej spätosti, ale o to, že napriek onej automatickosti a logickosti je tento jav dlhodobým problémom. Vysvetlenie spočíva v tom, že sa tu opäť aktualizuje rozdiel medzi reflexívnologickým a pragmatickologickým vnímaním jazyka. Z hľadiska reflexívnej logiky je tento jav taký priezračný, jednoduchý, logický, že sa musíme čudovať, prečo sa už dávno nepresadila podoba *žiaduci*. Táto logika „pracuje“ v prospech zjednodušenia, spravidelnenia jazyka aj pri tomto bode. Lenže v pragmatickologickom vnímaní jazyka sú podoby *žiaduci/žiadúci* rovnako jednoduché, „dobré“. Opäť môžeme konštatovať, že pokiaľ sa zreteľne nepreukáže, že jedna z týchto podôb v jazykovej praxi získala rozhodujúcu prevahu, nie je opodstatnené kodifikačné preferovanie jednej z nich v mene podporovania pravidelnosti, jednoduchosti v jazyku. K uvádzaným dokladom z písaných textov treba znovu pripomenúť, že písomné preferovanie istej podoby (napr. pod vplyvom nových Pravidiel) nemusí znamenať, že si ju príslušný autor osvojil aj v ústnej reči.

V tomto príspevku som použil dva diskutované javy na to, aby som opäť (urobil som to už pri iných príležitostiach) poukázal na potrebu oživenia vedeckej diskusie o jazykovom systéme, o systémovosti jazykových prvkov a implikáciách viažucich sa

na chápanie systému jazyka. Ako fundamentálna sa ukazuje otázka, či tradičné chápanie jazykového systému v slovenskej lingvistike je adekvátne, t. j. či zodpovedá systému ako konkrétnej jazykovej realite. Z gnozeologického hľadiska ide o to, či naša teória jazykového systému je jeho myšlienkovo konkrétnym obrazom. Pomocou pojmov reflexívna logika a pragmatická logika, ktoré si, pravdaže, vyžadujú ďalšie objasnenie, som naznačil, že ďalšie poznávanie jazykového systému vedie cestou skúmania vzťahu medzi reflexívnologickým a pragmatickologickým vnímaním jazyka. Táto cesta naznačuje aj pokrok v chápaní kodifikácie.

Literatúra

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov. Slovenská reč, *57*, 1992, s. 336 – 346.

DOLNÍK, J.: Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka. Jazykovedný časopis, *48*, 1997, s. 30 – 42.

DVONČ, L.: Najnovšie zmeny v oblasti kodifikácie rytmického krátenia v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *62*, 1997, s. 218 – 226.

DVONČ, L.: Rytmické krátenie v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *63*, 1998, s. 291 – 299.

KAČALA, J.: Smerovanie rytmického zákona. Slovenská reč, *53*, 1998, s. 230 – 237.

POVAŽAJ, M.: O prídavných menách *žiaduci* a *nežiaduci*. Kultúra slova, *27*, 1993, s. 146 –151.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 536 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 2. vyd. Bratislava, Veda 1998. 576 s.

SPRÁVY A RECENZIE

Vedecký seminár na počesť akademika Ľudovíta Nováka

Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity a Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, pobočka v Prešove, usporiadali 15. januára 1999 vedecký seminár pri príležitosti 90. výročia nedožitých narodenín akademika Ľudovíta N o v á k a.

Je nesporné, že posolstvo akademika Ľ. Nováka, priekopníka a zakladateľa nových teórií v oblasti slovenskej fonológie a ortoepie, všeobecnej jazykovedy a dejín slovenského jazyka, sa stalo cenným dedičstvom nielen slovenskej lingvistiky, ale aj celého slovenského národa.

J. S a b o l v esejisticky ladenom úvodnom referáte podrobne hovoril o životných osudoch Ľ. Nováka a o jeho zásadnom bádateľskom prínose pre rozvoj slovenčiny a všeobecnej jazykovedy. Išlo najmä o oblasť ortoepie, ortografie, synchronickej a diachronickej fonológie (kulminačný bod Novákovho vedeckovýskumného vzopätia), dejín slovenčiny, interpretácie umeleckého textu, ale aj o výrazný prínos do riešenia niektorých základných otázok teórie jazyka (axiologické aspekty lineárnych semiotických útvarov, komplexný pohľad na štruktúru jazykového znaku a znakovosti vôbec, filozoficko-lingvistické pozadie trinárnych protikladov a i.), romanistiky a ugrofinistiky.

J. H o r e c k ý podal prierez Novákovho života a jeho vedeckej práce; od analýzy súbornej monografie *K najstarším dejinám slovenčiny* cez interpretáciu znaku v termínoch začiatok – stred – koniec, hypotézu osnovných znakov empirická ICF, hierarchická IFC, semiologická FCI a napokon aj pole CIF (v zhode s koncepciou elektromagnetického poľa) prešiel k postulovaniu nulovej syntagmy a jeho charakteristike slovenčiny.

J. K a č a l a sa pri analýze prác Ľ. Nováka oprel o spis *Jazykovedné glosy k československej otázke* (vydaný r. 1935) a ocenil autorov prínos v teoretickej aj praktickej rovine pri stabilizácii normy spisovnej slovenčiny. V teoretickej rovine vyzdvihol fakt, že Ľ. Novák „dokázal samostatnosť slovenčiny v historickom a synchrónnom priereze“. V praktickej rovine upozornil na Novákove ortoepické zásady v štúdii *K základom slovenskej ortoepie* z r. 1935. Zaoberal sa postavením slovenčiny v ústave spoločného štátu z r. 1920 o jednom štátnom jazyku s dvoma zneniami. J. Kačala pripúšťa, že aj napriek presvedčivej Novákovej argumentácii,

podľa ktorej koncepcia uplatnená v ústave slovenčinu nepoškodzovala, nebola pre ňu výhodná, pretože dávala možnosť uplatňovať čechoslovakizmus v praxi.

L. Bartko vo svojom príspevku charakterizoval a vysoko hodnotil tú oblasť vedeckých aktivít Ľ. Nováka, ktorými sa tento významný jazykovedec zaradil medzi popredných predstaviteľov slovenskej dialektológie. Autor poukázal na viaceré výskumné práce, ktorými Ľ. Novák prispel nielen k obohateniu dovtedajšieho poznania výskytu a územného rozšírenia niektorých nárečových javov, ale najmä k ich novému výkladu (*Prípad rat-, lat- za praslovanské *orĩt-, *olĩt- v slovenčine, Zmena g > h v slovenčine, K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině* a i.).

V nadväznosti na podnetné a inšpirujúce výsledky Novákových fonologických bádaní I. Bónová uviedla niekoľko poznámok zo synchrónnej fonológie a na konkrétnych príkladoch demonštrovala, ako fonologické mutácie spôsobujú následný posun v tvaroslovnej i slovotvornej paradigme. Za najproblematickejšiu a druhú frekvenčne najzaťaženejšiu označila neutralizáciu konsonantického fonologického protikladu difúznosť – nedifúznosť.

J. Furdík sa vo svojom príspevku zamýšľal nad nedoriešenou koncepciou ternárnosti ako základného princípu semiológie lineárnych útvarov, ktorými sa Ľ. Novák zaoberal 40 rokov. Tento závažný teoreticko-metodologický prínos Ľ. Nováka sa nestretol s patričným ohlasom, ba zostal prakticky bez reakcie až do súčasnosti. J. Furdík začal svoje úvahy o ternárnej koncepcii v jazyku niekoľkými otázkami, ktoré môžu byť východiskom ďalších skúmaní tejto nedoriešenej teórie.

Značnú časť osobného i osobnostného úsilia venoval Ľ. Novák možnosti radikálnej reformy slovenského pravopisu (rovnako až do rozpadu federácie aj paralelnému zreformovaniu českého pravopisu) zacielenej na odstránenie grafémy *y*, nesystémového diftongu *ô* (oproti systémovým *ia, ie, iu*) a vo výslovnosti zriedkavého vokálu *ä*. Jeho vytrvalé a vedecky zdôvodnené snahy (od r. 1931 do konca Novákovej publikačnej aktivity) zmapoval a podrobne priblížil v referáte F. Ruščák, ktorý sa osobne domnieva, že slovenská kultúra a vedecká pospolitosť sa k Novákovmu reformnému odkazu v budúcnosti vráti.

I. Očenáš na základe syntetickej fonologickej teórie J. Sabola uvažoval o vzťahu jednotiek zvukovej a grafickej sústavy s aplikáciou na slovenský materiál a o možnostiach uplatnenia tejto koncepcie pri interpretácii Novákovho úsilia o reformu slovenského (a českého) pravopisu.

M. Sedláková sa zaoberala výberom a spôsobom analýzy fonologických javov vo vývine slovenčiny, vychádzajúc z monografie Ľ. Nováka *K najstarším dejinám slovenského jazyka* (rukopis z r. 1938 – 1939, vydaný v r. 1980). Na základe dnešnej syntetizujúcej vývinovej a dialektologickej literatúry vyzdvihla invenčnosť Novákovej interpretácie kľúčových vývinových javov, na ktoré nadviazala súčasná veda.

O teoretických postupoch, novátorských definíciách morfém a východiskách pri spracúvaní Morfematického slovníka slovenčiny (Sokolová – Moško – Šimon – Benko) referovala M. Sokolová. Ide o unikátny morfematický slovník rozsegmentovaných lexém usporiadaných podľa koreňových morfém. Toto dielo predstavuje morfematickú stavbu slovenčiny a bude slúžiť používateľom jazyka na pochopenie semiologických, morfonologických, morfologických a derivatologických vlastností slovenčiny.

F. Šimon sa zaoberal princípmi pri segmentácii prevzatých slov, ktoré analyzoval podľa rovnakých pravidiel ako domáce slová. Bližšie sa venoval slovám zakončeným na *-ia*, ktoré rozdelil do niekoľkých skupín (s derivačným *-i*, s rozširujúcou morfémou *-i*, slová s nesegmentovaným *i*, substantíva, ktoré sa segmentujú derivačnými *sufixmi c:i, -ác:i, -enc:i, -úc:i, -ér:i, -ár:i*).

O sekundárnych údajoch v morfematickom slovníku informoval G. Moško. Podal prehľad grafických prostriedkov označovania rozsegmentovaných lexém, symbolov (značiek) použitých na rozlíšenie jednotlivých kategórií segmentov, typov písma a číselných indexov.

Počítačové a štatistické spracovanie morfematického slovníka priblížil V. Benko. Pomocou výpočtovej techniky sa podarilo výsledky práce M. Sokolovej, F. Šimona a G. Moška strojnásobiť v ďalších mutáciách, a to ako morfematický slovník retrográdne usporiadaných rozsegmentovaných lexém a morfematický slovník rozsegmentovaných lexém usporiadaných podľa koreňových morfém.

Vedecká práca akademika Ľ. Nováka sa stala zdrojom nových pohľadov, koncepcií a riešení. Na vedeckom seminári sa jeho účastníci dozvedeli aj o tom, že v Novákovej pozostalosti, žiaľ, zostali cenné a dosiaľ nevydané monografické práce (napr. o štylistike). Verme, že sa raz podarí tieto práce zverejniť. Bolo by to na osoh slovenskej a slovanskej jazykovedy.

E. Frühaufová

DUDOK, M.: Úvod do textiky. Báčsky Petrovec, Kultúra 1998. 125 s.

Recenzovaný *Úvod do textiky* od Miroslava Dudka nie je úvodom v bežnom učebnom či učebnicovom zmysle: nejde tu o sústavný výklad jednotlivých pojmov a problémov s nimi spojených, ale o poukazy na konkrétne problémy, ktoré sa vyskytujú pri rozbore konkrétnych textov. Ani vo vlastnom úvode k Úvodu, v kapitolke *Aspekty textiky*, nie je výklad veľmi systematický. Hľadá sa v ňom odpoveď na

tri otázky: či je textika samostatná disciplína, či je v dnešnom stave teórie možná názorová jednota a čo je programom teórie textu a textovej lingvistiky. Prirodzene, vo výkladoch sa uplatňuje aj historické hľadisko. Výstižne sa konštatuje, že „výskumná trajektória siaha od antickej filológie a rétoriky po pražskú jazykovednú školu, súčasnú literárnu vedu a moderné jazykovedné teórie“ (s. 12). Túto trajektóriu dokladá M. Dudok menami domácich i zahraničných autorov. Pravda, bolo by užitočné tieto osobnosti a ich práce charakterizovať trocha podrobnejšie.

Treba súhlasiť s konštatovaním, že teória textu už nie je len názov disciplíny, ale že táto disciplína si už vybudovala (alebo azda lepšie – že si ešte stále buduje) vlastný vedeckovýskumný štatút. Ale zároveň by sa žiadalo lepšie vysvetliť, v akom zmysle tento štatút korešponduje s teóriou kultúry (s. 13), najmä ak sa na inom mieste (s. 15) zdôrazňujú tri zorné uhly pri rozbore textu, a to rétorický, naratívny a tematický (podľa Ducrota), nadväzujúce na verbálnu (vlastne gramatickú), syntaktickú a sémantickú textovú rovinu.

Právom tu M. Dudok nastoľuje aj otázku tvorenia, resp. vznikania textu, ktorý možno chápať aj ako pomenovanie istého úseku mimojazykovej reality, a s tým súvisiace problémy transpozície z okruhu autora do okruhu budúceho čitateľa (s. 17). Sotva však možno chápať text ako produktivitu (s. 16) v protiklade k jeho komunikatívnej a reprezentatívnej funkcii. Ide tu skôr o spôsob produkovania, o produkovateľnosť.

Nebolo by azda od veci hlbšie konfrontovať tieto autorove myšlienky s teóriou textu, resp. lingvistiky textu, ktorú predstavuje J. Dolník (J. Dolník – E. Bajzíková: Textová lingvistika. Bratislava, Stimul 1998). Ako sa presvedčivo ukazuje v úvode tejto monografie, k dnešnému stavu tejto jazykovednej disciplíny sa dospelo v troch fázach: rozšírením predmetu výskumu na nadvetnú syntax, obrátením pozornosti na rečovú činnosť v istej situácii (pragmatizácia) a napokon obratom ku kognitívnej metóde, ktorá je do veľkej miery interdisciplinárna. Z takéhoto vymedzenia vyplýva aj definícia textu: Text je uzavretý komunikačný celok, ktorý na základe obsahovej a ilokučnej štruktúry plní propozičnú a pragmatickú funkciu (s. 10). Hneď tu však treba pripomenúť, že autori sa vyhýbajú problematike dialogickej komunikácie.

M. Dudok, ako naznačuje už jeho základný termín textika (náuka o texte), programovo vychádza z iných predpokladov. Pre neho východiskom nie je veta a radenie viet, ale istý hotový, no otvorený útvar: text sa chápe ako funkčná a nestála, rozpínavá jednotka (s. 66), ako otvorené dielo (s. 71), v ktorom možno ľahko zistiť začiatok, ale nedá sa jednoznačne určiť koniec. Proti Dolníkovej téze o uzavretosti sa tu teda stavia téza o otvorenosti, neukončenosti, zrejme s ohľadom na fakt, že literárne dielo sa dotvára – a to diferencovane – až po jeho recepcii prijímateľom. S tým súvisí aj ďalší základný rozdiel. Kým podľa J. Dolníka ide o výskum hotového útvaru, podľa M. Dudka má byť centrom pozornosti vznikanie textu čiže diela.

Podľa tejto koncepcie potom predmetom skúmania nemusí byť len uzavretý, ucelený text, ktorého rozsah nemusí byť presne určený, ale napr. aj súbor poviedok, zbierka básní, resp. aj román alebo veršovaný epos.

Rozdiel medzi rozborom diela a rozborom textu nie je však dosť jasný ani z Dudkovej analýzy poviedok V. Hronca, najmä ak ho sám M. Dudok v závere charakterizuje ako rozbor poviedok V. Hronca a rozbor textu poviedok V. Hronca (s. 80). Rozbor diela možno totiž chápať jednak tak, ako ho realizuje sám M. Dudok pri skúmaní výrazových prostriedkov J. Mučajiho, a to vcelku tradičným hľadaním a vymedzovaním scenárov duševného rozpoloženia alebo aj opakovacích zvukových prostriedkov, jednak tak, ako skúma prostriedky mikrokompozície textu (s. 23). V takomto prípade však nevyhnutne treba skúmať text ako informatívne a komunikatívne zviazanú a ucelenú jednotku, ako jazykovú substanciu realizovanú v konkrétnom čase a priestore, ktorá je sociálne a psychicky motivovaná (s. 23). Pozoruhodná je tu blízkosť k vymedzeniu textu u J. Dolníka.

Napokon je tu tretia možnosť, ktorej M. Dudok odôvodnene venuje primeranú pozornosť – architektonika textu. Na Benkovej básnickej zbierke Ryžové plátno upozorňuje na tri základné prvky architektoniky: uplatňovanie skúsenostného inventára v prúde jazykového vedomia, pásmové rozprávanie a panelovú štruktúru (s. 82).

Pri chápaní textu ako otvoreného diela, ku ktorému sa M. Dudok zreteľne prikláňa, je nevyhnutné skúmať aj vlastnosť intertextovosti. M. Dudok tu správne poznamenáva, že v súbore vlastností textu, ako ich vymedzil napr. W. Dressler (kohéznosť, koherentnosť, intenčnosť, recepčnosť, informatívnosť, situatívnosť, intertextovosť), má intertextovosť osobitné postavenie, lebo sa vlastne netýka samého textu, ale jeho vzťahov k iným textom, najmä k predtextom (už jestvujúcim textom), a teda sa tu nastoľuje otázka vzniku textu – diela a zároveň aj vplyvu situácie na podobu vznikajúceho diela.

V tejto súvislosti treba poznamenať, že predstava interferenčného švíka nie je dosť rozvinutá; v rámci intertextovej situácie sotva vystačíme len s interferenciou cudzojazyčných štruktúr, ktoré autor preberá a včleňuje do svojho textu z textov napísaných v cudzom jazyku. Práve Dudkov výklad o osude termínu časopriestor ukazuje, že tu zavážia nielen autorove jazykové skúsenosti, ale že sa tu môže uplatniť aj vplyv redaktorov (apretorov) a ich zviazanosť s istým redakčným jazykovým úzom. Ak totiž autor preberá pôvodný termín v podobe *priestoročas* (zrejme zo srbského originálu), je to v súlade s dnešným chápaním tohto pojmu, najmä s tým, že na prvotný pojem trojrozmerného priestoru sa tu pripája ďalší pojem času a tým sa formuje predstava štvorrozmerného priestoru: x, y, z – t. Podobu *časopriestor* vložil do textu pravdepodobne bratislavský redaktor, ktorý sa pridržiaval podoby zafixovanej v slovenských slovníkoch a nedal sa poučiť odborným výkladom, aký sa uvádza napr. v Malej encyklopédii fyziky, kde sa práve uvádza a vysvetľuje termín priestoročas.

Na okraj však treba poznamenať, že problematika „vojvodinskej“ slovenčiny sa netýka len jazyka analyzovaných autorov, ale aj samého M. Dudka. V jeho texte sa objavujú napr. výrazy ako *vedecká observácia* (pozorovanie), *validný* (platný), *sekulárne ozrejmenie* (?), *textická myšlienka* (textová), *imaginárne zložky textu* (obrazné), *emblémový výrok* (?), *skutkové vznikanie textu* (faktové?).

Vcelku sa však M. Dudok predstavuje ako rozhľadený bádateľ. Dobre nadväzuje na vlastnú skúsenosť, ktorú uplatnil najmä v monografii Glutinácia textu v slovenčine a srbochorvátčine (1987), ale aj na skúsenosť získanú štúdiom veľkého počtu bádateľov v oblasti teórie textu. Cieľavedome pritom spája dve základné východiská, jazykovedné a literárnovedné, pričom však, ako sa zdá, mierne preferuje jazykovedné chápanie. Možno to azda povedať aj tak, že sa prikláňa k tomu smeru, ktorý je charakterizovaný návratom k pôvodnému starovekému filologickému chápaniu textu. V tomto zmysle je práca M. Dudka skutočne dobrým úvodom do textiky, do modernej filológie textu, a to aj na rozdiel od predsa len mierne jednostranného výkladu v Textovej lingvistike J. Dolníka a E. Bajzíkovej.

J. Horecký

Nový pohľad na textovú jazykovedu
(DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Bratislava, Stimul 1998. 134 s.)

Recenzovaná kniha predstavuje v istom zmysle úvod do textovej lingvistiky adresovaný predovšetkým študentom jazykovedy a všetkým záujemcom o náuku o texte. Klasický úvod do textovej náuky to však nie je, lebo autori sa zámerne vyhli komentovaniu dnes už široko rozvetveného myslenia o texte v rámci viacerých vedných disciplín i v rámci samotnej náuky o texte. Takisto vykladajú iba výberovo a v duchu štruktúrno-funkčnej jazykovednej tradície relevantné textové javy, doplňujúc ich v závere knihy kratším zoznamom domácej a zahraničnej literatúry. V tomto zmysle recenzovanú knihu chápeme skôr ako autorský vklad do náuky o texte, presnejšie do jej užšej disciplíny – textovej lingvistiky. Preto sa v nej menej sčítaný používateľ bude musieť orientovať v rámci definitívnych poznatkov a skutočností, čo podľa nášho názoru nie je najprijateľnejšie pri takej antropocentrickej entite, akou je text, ktorú charakterizuje predovšetkým istá otvorenosť, resp. neuzavretosť.

Autori sa nastoleným úskaliam vyhli tak, že zúžili svoj záujem o text na tri (síce dominantné) stránky textu (gramatický, obsahový a pragmatický aspekt).

Autori sa pri jazykovednom záujme o text oprávnene odvolávajú i na dávnejší záujem rétoriky a neskôr i štylistiky o text (využívajú ich však minimálne) a konštatujú, že textová lingvistika sa začína konštituovať v druhej polovici šesťdesiatych rokov, „keď dochádza k pragmaticko-komunikatívnemu obratu v smerovaní jazykovedného výskumu“ (s. 5). Upozorňujú však, že ani systémová lingvistika nemohla ignorovať text ako samozrejmý rečový fakt, odvolávajúc sa na jedného z radikálnejších predstaviteľov systémovolingvistickej teórie, na Louisa Hjelmsleva. (Mimochodom, niekoľkokrát sa odvolávajú na Hjelmslevovo vymedzenie cieľa jazykovej teórie v práci, ktorú uvádzajú iba vročením a uvedením strán v zátvorke, nie však aj v zozname literatúry. Bežný čitateľ iba s námahou zistí, že ide o preklad známeho diela kodanského profesora Omkring sprogteoriens grundlaeggelse [1943] do češtiny pod názvom O základech teorie jazyka [1972].) V tejto istým spôsobom vstupnej stati (*I. Textová lingvistika*, s. 5 – 69) štruktúrny zorný uhol prevažuje nad pragmaticko-komunikatívnym. Ba na momenty ide iba o extenzívne prekonávanie tradičnej vetnej syntaxe (napr. v podkapitole *Štruktúra textu* [s. 12 – 54], resp. v častiach, ktoré v knihe jasne prezrádzajú vedecký rukopis E. Bajzíkovej), a to i napriek Dolníkovmu vysokému stupňu programového uvádzania austinovskej koncepcie rečových aktov do slovenskej jazykovednej tradície. Verím, že práve toto navonok „juxtapozičné“ priradenie dvoch protirečivých koncepcií (na jednej strane systémovej, hjelmslevovskej a na druhej strane pragmaticko-komunikatívnej, austinovsko-searlovskej) pritiahne i bádateľskú zvedavosť. A práve na túto názorovú „extrapoláciu“ autori budú môcť nadviazať i v svojich budúcich textoch o texte.

V recenzovanej publikácii J. Dolník a E. Bajzíková v prvom rade rešpektovali logický postup a systematickosť výkladu, čo adeptom náuky o texte zaiste spriehľadní problematiku. Preto sa rozhodli budovať svoju koncepciu textovej lingvistiky z aspektu tradičnejších (a hádam aj overenejších) skúseností. J. Dolník text definuje ako „relatívne uzavretý komunikačný celok, ktorý na základe obsahovej a ilokučnej štruktúry plní propozičnú a pragmatickú funkciu“ (s. 10). Operuje tu s pojmami ako koherentný sled viet, resp. jazykových znakov aj popri tom, že text chápe ako synonymum k „jazykovému prejavu“, „prehovoru“ a „komunikátu“. Pripúšťa však, že text je potenciálne otvorený, čím sa „umožňuje ďalšie rozvíjanie jeho informačného potenciálu“ (s. 10). Stredobodom autorovho záujmu je však iba vecná informácia, resp. autor naratívne texty zámerne nerozoberá. Autorskej dvojici to na jednej strane umožnilo formulovať jasnejšie predstavu textu (čo je osobitne dôležité v edukatívnom type textov), no jednako treba aj tu podotknúť, že práve v tzv. naratívnych, v subjektívnych, v komprimovaných textoch s frazeologickým „podhubím“ a v podobných textoch (platí to vlastne pre všetky „nevecné“ texty) je ilokučná

štruktúra často zložitejšia, ako je predstavená v publikácii *Textová lingvistika* J. Dolníka a E. Bajzíkovej. Samotné texty (dokonca i tie, ktoré patria do regulatívneho typu textu) často spochybňujú ilokučnú štruktúru, ilokučné indikátory, ba i explicitné performatívy a celý rad textotvorných prvkov, ktoré sa tu tak pedantne a systematicky opisujú a vykladajú.

Autori sa pri opise štruktúry textu zamerali na obsahovú štruktúru, dotýkajúcu sa gramatického a referenčného aspektu textovosti, a na ilokučnú štruktúru, ktorá je motivovaná pragmatickou funkciou textu. Osobitne sa zaoberajú typológiou textov so základným delením na texty hovorené a písané, dialogické a monologické atď., uvádzajú kritériá klasifikácie a pod. (s. 70 – 80). V tretej stati (*Tvorenie textu*, s. 81 – 98), venovanej generovaniu textu, autori vychádzajú z intenčnej činnosti, „ktorá zahŕňa isté akty, istý postup na základe istého plánu, resp. istej stratégie, ako aj výber istých prostriedkov na dosiahnutie cieľa“ (s. 81). V tejto stati sa nachádzajú vari najproduktívnejšie myšlienky Dolníkovej koncepcie textovej lingvistiky v rámci slovenskej textickej tradície. Výkladovú časť knihy J. Dolníka a E. Bajzíkovej *Textová lingvistika* uzaviera piata stať *Text – komunikácia – štýl*, v ktorej autori prehľadne sprostredkúvajú Kořenského model komplexnej analýzy komunikačného procesu a textu (s. 122 – 126) a stručne sa zmieňujú i o pojmovo a disciplinárne prienikových termínoch text a štýl (s. 126 – 129).

Na záver by som zdôraznil, že uvedené poznámky o knihe *Textová lingvistika* a dilemy okolo nej možno viacej hovoria o dilemách v rámci dnes už osobitnej a samostatnej disciplíny textovej lingvistiky ako o samotnej knihe. Kniha J. Dolníka a E. Bajzíkovej nie je iba jedným z prvolezeckých vkladov do slovenskej textovej lingvistiky, ale predstavuje rovnoprávny a rovnocenný vstup do svetového disciplinárneho dialógu. Bol by som rád, keby si našla dialogických partnerov nielen na Slovensku, ale aj v ostatných krajinách s vyspelou textikou.

M. Dudok

KRONIKA

Spomienka na Jozefa Muránskeho

Veď áno. Komu inému by väčšmi prináležalo venovať spomienku na doc. PhDr. Jozefa M u r á n s k e h o, CSc., než slovenskej sociolingvistike? Tento podbielsky rodák a, ak sa dá tak povedať, udržiavateľ sociolingvistického ohníka 70. a 80. rokov na východnom Slovensku sa narodil 2. marca 1928 – v r. 1998 by sa teda bol dožil sedemdesiatich rokov. Nestalo sa tak. Opustil nás už takmer pred desiatimi rokmi 31. mája 1989. Jozefovi Muránskemu sa však podarilo udržať plameň spomínaného ohníka v danom regióne až do konca 80. rokov, keď už jeho funkciu mohla prebrať nová generácia východoslovenských sociolingvistov 90. rokov (D. Slančová, M. Sokolová a dnes už i celkom najmladší východoslovenskí kolokvialisti).

J. Muránsky pôsobil vo východoslovenskom regióne od skončenia štúdií, t. j. od 60. rokov, až do svojej predčasnej smrti, najprv na Katedre jazykov, resp. Katedre slovenského jazyka a literatúry a neskoršie, po organizačných zmenách, na Katedre slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove, ktorú v posledných rokoch svojho života aj viedol.

Keď sa v prvej polovici 60. rokov, presnejšie v rokoch 1963 a 1964, zapojil do legendárnej socioterénnej akcie Slovenského jazykovedného združenia Výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny vedenej Eugenom Paulinym, určite ani sám netušil, že mu táto akcia poznačí celý život a predurčí celé nasledujúce pracovné zameranie. Keď už mnohí účastníci tohto projektu naň možno dávno zabudli, J. Muránsky neúnavne a, dalo by sa povedať, uvzato pokračoval v tomto výskume na miestach svojho pôsobiska.

Na záver spomínaného projektu sa v r. 1965 konala hodnotiaca konferencia Hovorená podoba spisovnej slovenčiny, z ktorej po siedmich (sic!) rokoch vyšiel dvojdielny cyklostylovaný zborník s rovnomenným názvom *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny I, II.* Táto publikácia nám aj dnes približuje atmosféru konferencie, na ktorej sa hodnotili výsledky, ale kde sa zároveň vyslovovali pochybnosti a otvárali problematické miesta tohto výskumu, ktorého zmysel niektorí účastníci akoby nepochopili dodnes. Úplný opak však platí o J. Muránskom, ktorý už vtedy preukázal nadšenie a vlohy pre takýto druh výskumu. Na konferencii predniesol príspevok *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny na východnom Slovensku*, ktorý sa preň stal štartovacou plochou na ďalšie podrobné výskumy v danej oblasti.

J. Muránsky sa síce sústredil na opis zvukovej a morfologickej roviny jazyka, osobitosti ostatných jazykových rovín získaných textov komentoval len okrajovo, no aj tak sa mu podarilo predstaviť relatívne celistvý obraz o stave poznania a ovládania (ideálneho) jazykového systému na tomto teritóriu. J. Muránsky sa pritom celý čas držal presne metodických inštrukcií, ktoré pre účastníkov projektu pripravil E. Pauliny. Pracoval vytrvalo s trojzložkovým členením respondentov, založeným na ich vzdelaní a sociálnom zaradení, čo podľa jeho zistení na východnom Slovensku presne korešponduje so stupňom ovládania spisovného jazyka. Pri svojom výskume staval nielen na presnosti výskumných metód, ale za dôležité považoval aj čo možno najdôvernejšie poznanie terénu. Systematicky skúmal najmä také fenomény, ako je dodržiavanie kvantity vokálov, výslovnosť dvojhlások, výslovnosť slabičného *r, l,* výslovnosť *ľ* osobitne pred *e*-ovými a *i*-ovými elementmi a osobitne v slabikách, kde sa *ľ* označuje graficky, a i. J. Muránsky publikoval aj viacero iných štúdií z danej oblasti (na tomto mieste zámerne obchádzame jeho aktivitu na poli teórie vyučovania slovenského jazyka); spomeňme z nich aspoň tie, ktoré sa týkajú opisu jazykovej situácie jednotlivých miest východného Slovenska a majú pritom monografickú povahu.

Muránskeho „urbánne“ štúdie (veď urbánne bol zameraný celý paulinyovský výskum) vychádzali v tomto poradí: *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Prešove* (1978), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Bardejove* (1978), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Michalovciach* (1979), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Humennom* (1980), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Trebišove* (1982), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Košiciach* (1983*), Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Poprade* (1984*), Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Levoči* (1984), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Krompachoch* (1986), *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Lipanoch* (1988) a už posmrtne vydané *Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Stropkove* (1990). A nie sú to nijaké plytké či úchytkové štúdie. Každá z týchto dvanástich prác (ešte v prvých fázach výskumu v r. 1967 vyšla jeho štúdia venovaná jazyku Spišskej Novej Vsi) sa vyznačuje nielen značnou šírkou záberu a rozsahom, ale i detailnosťou a dôkladnosťou spracovania, ako i premyslenosťou pri výklade interferencie systému spisovného jazyka a systému nárečí, príp. iných systémov. Štúdie sú doplnené podrobnými tabuľkami s presnými štatistickými údajmi.

Väčšina Muránskeho *Osobitostí* vyšla v zborníkoch Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach (Slavistika, Jazykoveda), čím sa tieto texty ocitli, žiaľ, medzi málo dostupnou odbornou literatúrou. Aj taká je realita, keď sa tvorí „ďaleko od hlučného davu“.

Pravdepodobne posledným príspevkom J. Muránskeho bola prednáška *Hodnota výsledkov výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny*, ktorú predniesol na smolenickej konferencii v máji 1988 a ktorá už posmrtne vyšla v zborníku *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii* (red. J. Bosák. Bratislava 1990). Aj tu vidieť, že J. Muránskemu šlo o čo najväčšiu presnosť a objektívnosť výskumných výsledkov, ktoré však nikdy nepreceňoval. Tento typ výskumov sám hodnotil len ako jeden z prameňov poznávania jazyka na kodifikačné ciele. Rovnakou chybou by však určite bolo tieto výskumy podceňovať. Svoje „východoslovenské" štúdie J. Muránsky písal naozaj sine ira et studio, teda bez akejkoľvek predpojatosti. Inou vecou je, že takéto štúdie nepotrebovali tí, čo mali a majú svoje aprioristické predstavy o jazyku a o jeho fungovaní. Akokoľvek by sme si želali, aby obraz nášho jazyka predstavoval pekný a úhľadný obrázok s rovnými linkami, ktoré kedysi vytiahla sama normatívna jazykoveda, neoddá sa zatvárať oči pred živou realitou. J. Muránsky vedel, že práve poznanie skutočného života jazyka je dôležité pre odhalenie jeho dynamických tendencií v jazykovej komunikácii, pre poznanie jeho budúcnosti. Ak napr. v poslednom období narážame v odbornej polemike opakovane na tvrdenie, že mäkké *ľ* sa na východnom Slovensku vyslovuje mäkko, nezodpovedá to zisteniam J. Muránskeho, ktorý zbieral informácie pre svoje správy priamo na tvári miesta: podľa jeho údajov sa spoluhláska *ľ* v spomínaných 12 mestách východného Slovenska (a súčasťou východného Slovenska sú, pravdaže, aj mestá) vyskytuje v slabikách, kde sa palatálnosť označuje graficky (mäkčeňom), priemerne asi v 70 % prípadov svojich výskytov, v pozíciách pred *i*-ovým a *e*-ovým elementom je to však len 57 %.

Napriek tomu, že určite nikoho, kto sa podrobnejšie oboznámi s dielom J. Muránskeho, nenechá ľahostajným rozsah a dôkladnosť jeho diela, nepochopiteľne naň zabudla Encyklopédia jazykovedy z r. 1993 a tento autor si zatiaľ nenašiel svoje miesto ani v matičnom Slovenskom biografickom slovníku.

Slovenská sociolingvistika si Jozefa Muránskeho cení ako jedného zo svojich významných rozvíjateľov. Od svojho inštitucionálneho nástupu koncom 80. rokov si ho pripomína vo svojich programových alebo historických rozhľadoch a vo svojich analýzach využíva aj jeho zistenia o spontánnych prejavoch východného Slovenska. Nepochybne však na ňu ešte čaká úloha dôkladnejšie než doteraz zhodnotiť dielo tejto osobnosti, ktorá sa do dejín slovenskej sociolingvistiky nezmazateľne zapísala najmä výskumom hovorenej podoby spisovnej slovenčiny na východnom Slovensku v období pre sociolingvistiku málo priaznivom.

S. Ondrejovič

ROZLIČNOSTI

Vietnam – Vietnamec, Vietnamčan. – V 6. diele Slovníka slovenského jazyka (Bratislava 1968; SSJ) v kapitole Zemepisné názvy na s. 255 – 305 sa uvádzajú, ako sa o tom výslovne hovorí v Informáciách pre používateľov slovníka, názvy štátov a území, názvy hlavných miest a názvy významných miest v Čechách a na Morave. K názvom štátov, území, miest, ostrovov a polostrovov sú podľa informácie na s. 309 pripojené obyvateľské mená mužského a ženského rodu a príslušné odvodené prídavné mená, pri ostatných zemepisných názvoch (vrchov, pohorí, riek atď.) sa uvádzajú iba príslušné prídavné mená s výnimkou tých názvov, ktoré sú dvojslovné alebo viacslovné a od ktorých sa podoba prídavného mena ťažko tvorí alebo je zbytočná. Táto kapitola v 6. diele SSJ je cenná najmä preto, že sa tu prvý raz spracúvajú isté zemepisné názvy a ich príslušné deriváty. Pravda, po publikovaní tohto súboru zemepisných názvov a ich derivátov sa vo viacerých osobitných príspevkoch poukázalo na to, že spracovanie niektorých prípadov nie je úplne správne alebo je problematické, čo však nijako neuberá na celkovej hodnote tohto zoznamu. Ide tu o dva okruhy problémov z oblasti cudzích zemepisných názvov. Pri niektorých cudzích zemepisných názvoch popri pôvodných, úradných podobách existujú aj vžité slovenské podoby, napr. *Wien – Viedeň, Paris – Paríž, Seine – Seina, Rhein – Rýn* a pod. Celkove sa na základe podrobnejších výskumov ukazuje, že vžité slovenské podoby do istej miery ustupujú, ich počet sa mierne obmedzuje. Ďalší okruh problémov sa týka tvorenia alebo podoby jednotlivých derivátov, ktoré sa viažu na cudzie zemepisné názvy. Aj v tomto prípade pozorujeme istý pohyb najmä pri tvorení príslušných obyvateľských mien.

V tomto zozname sa uvádza aj názov *Vietnam* a popri ňom vtedajší názov štátu *Vietnamská demokratická republika* so skratkou *VDR*, ako aj pôvodný, vietnamský názov (v súčasnosti je názov tohto štátu *Vietnamská socialistická republika*). Zaznamenáva sa tu aj mužské obyvateľské meno (resp. meno príslušníka národa) *Vietnamec*, prechýlená ženská podoba *Vietnamka* a príslušné prídavné meno *vietnamský*. Názov *Vietnam* spolu s derivátmi *Vietnamec, Vietnamka* a *vietnamský* sa uvádza aj v Pravidlách slovenského pravopisu (PSP) z r. 1991 (s. 415), ako aj v najnovšom vydaní PSP z r. 1998 (s. 448), pričom v tomto najnovšom vydaní PSP sa uvádza aj derivát *vietnamsky*, teda príslovka (napr. *hovoriť po vietnamsky*). Derivát *Vietnamec* sa spomína aj v publikácii Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák a kol., Bratislava 1989), a to v kapitole Pomenovanie príslušníkov etnických skupín a obyvateľské mená (s. 59). Tu sa hovorí, že v menšom rozsahu sa na tvorenie pomenovaní prí-

slušníkov národov používa slovotvorná prípona -*ec*, napr. *Iránec, Japonec, Vietnamec, Gruzínec, Arménec, Ukrajinec, Estónec, Slovinec, Portugalec, Bretónec, Laponec* atď. Ďalej sa spomína tvorenie slovotvornou príponou -*an*, napr. *Číňan, Indonézan* atď., a tvorenie slovotvornou príponou -*čan*, napr. *Etiópčan, Brazílčan*. Dôležitá je tu konštatácia, že podoby na -*čan* sa niekedy používajú popri podobách na -*ec* alebo -*an* a neraz ich postupne aj nahrádzajú, napr. *Kórejec/Kórejčan, Iránec/Iránčan, Macedónec/Macedónčan, Portugalec/Portugalčan, Barman/Barmčan, Brazílec/Brazílčan*. Prípona -*čan* sa čoraz viac stáva akousi univerzálnou príponou na tvorenie obyvateľských mien a pomenovaní príslušníkov etnických skupín.

Pri názve *Vietnam* sa v doterajších normatívnych príručkách spomína iba derivát *Vietnamec* so slovotvornou príponou -*ec* a prechýlená ženská forma *Vietnamka* (so slovotvornou príponou –*ka*) utvorená od podoby *Vietnamec* po odtrhnutí koncového -*ec*. Najnovšie sa aj v tomto prípade situácia mení. Začiatkom januára tohto roku vysielala Slovenská televízia film o osudoch vietnamskej ženy pod názvom *Vietnamčanka*. Pod rovnakým názvom sa tento film uvádzal v ten istý deň aj v denníku Slovenská Republika (5. 1. 1999, s. 13) v prehľade programov jednotlivých televíznych staníc, ako aj v prílohe tohto denníka, ktorá vychádza pod názvom Mini tele (zároveň je to aj týždenná príloha denníkov Práca a Sme). V Novom víkendovom časopise, ktorý je prílohou denníka Nový Čas, sa tento film uviedol pod názvom *Vietnamka*. Z nášho hľadiska je dôležité, že na televíznych obrazovkách sa tento fim uvádzal pod názvom *Vietnamčanka*. Derivát *Vietnamčanka* predstavuje prechýlenú ženskú podobu od pomenovania *Vietnamčan*, ktoré je utvorené slovotvornou príponou -*čan*. Televíznym divákom, ktorých počet nie je nijako zanedbateľný, sa takto predstavila podoba, ktorá sa v doterajších normatívnych príručkách nespomína. Ide pritom o tvorenie najproduktívnejšou slovotvornou príponou -*čan*, ktorá čoraz viac vytláča deriváty so slovotvornou príponou -*ec*, napr. *Argentínec – Argentínčan, Austrálec – Austrálčan*, *Kórejec – Kórejčan*, alebo aj deriváty so slovotvornou príponou -*an*, napr. *Popraďan – Popradčan*.

Aký je v súčasnosti vzťah podôb *Vietnamec* a *Vietnamčan*? Podoba *Vietnamec* sa zatiaľ používa, ale popri nej sa začína uplatňovať aj podoba *Vietnamčan*. Podľa nášho náhľadu túto situáciu možno v normatívnych jazykových príručkách riešiť tak, že sa popri podobe *Vietnamec* uvedie aj novšia podoba *Vietnamčan* a popri prechýlenej ženskej podobe *Vietnamka* aj prechýlená ženská forma *Vietnamčanka*. Takéto riešenie odporúčame uplatniť už v ďalšom vydaní Pravidiel slovenského pravopisu, ktoré v dnešnej podobe predstavujú už nielen základnú príručku z oblasti pravopisu, ale aj príručku, ktorá sa vlastne týka celého slovenského spisovného jazyka (lebo sa v nej kodifikujú aj niektoré javy napr. z oblasti hláskoslovia alebo morfológie, veľkú

časť PSP predstavuje Pravopisný a gramatický slovník a je tu aj časť Názvy obcí na Slovensku s pripojenými obyvateľskými menami a prídavnými menami).

L. Dvonč

INFORMÁCIE AUTOROM

V súvislosti so zmenenými technickými podmienkami pri vydávaní časopisu redakcia od začiatku roka 1994 prijíma príspevky spracované na počítači – textový editor Text602 (T602) pod operačným systémom MS DOS. Pri spracúvaní príspevkov prosíme dodržiavať tieto zásady:

V celom texte používať jednotné riadkovanie 2; prípadný petit vyznačiť len na vytlačenom príspevku.

V texte za každým interpunkčným znamienkom urobiť medzeru (napr. R. Auty; s. 312 a pod.).

Tvrdý koniec riadka používať iba na konci odsekov!

Pri rozlišovaní typov písma pridržať sa naďalej úzu časopisu, používať kurzívu, riedenie, horný/dolný index. Nič nepodčiarkovať, nepoužívať široký a vysoký typ písma a pod.

Pri riedení použiť najprv jednu normálnu medzeru (medzerovník) a jednu tvrdú medzeru (pri stlačení klávesu ALT stlačiť aj kláves M); na obrazovke sa medzi jednotlivými písmenami objaví malý bod. Po skončení riedenia postupovať opačne. (Napr. Treba vždy vyznačiť aj toto ·v·š·e·o·b·e·c·n·e ·p·l·a·t·n·é· pravidlo.)

Pomlčky vyznačovať dvoma spojovníkmi s medzerou na začiatku aj na konci (napr. s. 3 – 12; v r. 1888 – 1889; G. Altmann – V. Krupa; spojovníky: T. Slama-Cazacu; vedecko-metodologický a pod.).

Znaky, ktoré neobsahuje textový editor T602 (poľské písmená, praslovanské a pod.), písať kombináciou dvoch znakov tak, aby jednoznačne určili príslušné písmeno. Napr.

#Z	=	Ź	#z	=	ź	&Z	=	Ż	&z	=	ż
#N	=	Ń	#n	=	ń	#L	=	Ł	#l	=	ł
#E	=	Ę	#e	=	ę	#A	=	Ą	#a	=	ą

Zoznam používaných znakov uviesť na začiatku príspevku.

Poznámky pod čiaru používať iba v nevyhnutných prípadoch. V texte označiť horným indexom (napr. vzniká tým synergický efekt,[1] ktorý…), poznámky uviesť na konci príspevku v tvare horný index, medzera, obsah poznámky (napr. [1] Synergia znamená spolupôsobenie…).

Grafy a schémy pripojiť na osobitnom liste maximálne vo veľkosti šírky a výšky strany časopisu (podľa požadovanej veľkosti).

Do redakcie treba poslať dva vytlačené exempláre príspevku. Po posúdení a redakčnom spracovaní redakcia vráti autorovi jeden exemplár. Tento exemplár autor pošle späť redakcii spolu so skorigovanou disketou 5¼’ alebo 3½’ a opraveným vytlačeným príspevkom.

Upozorňujeme autorov, ktorí chcú mať separátne výtlačky uverejnených štúdií, aby svoju požiadavku o počte separátov poslali do redakcie spolu s ponúkanou štúdiou. Separáty, ako aj dobierku si však musia zaplatiť (cena 1 separátneho výtlačku je 3 Sk).

Súčasťou každej štúdie od 1. čísla 63. ročníka Slovenskej reči je záväzne abstrakt v anglickom jazyku (vrátane preloženého titulku). Abstrakt by mal mať max. 100 slov a obsahovať tzv. kľúčové slová na identifikáciu príspevku v rámci vedecko-výskumnej oblasti.

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
64-1999

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

MIČ 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 64, 1999. Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26. Hlavný redaktor: I. Ripka. Výkonná redaktorka: S. Duchková. Technický redaktor: V. Radik.
Vychádza šesť ráz za rok. Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Registračné číslo 7089.

Distributed by SAP – SLOVAK ACADEMIC PRESS Ltd., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia.

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia.

Distribution rights held by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, D–8000 München, Germany.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1999